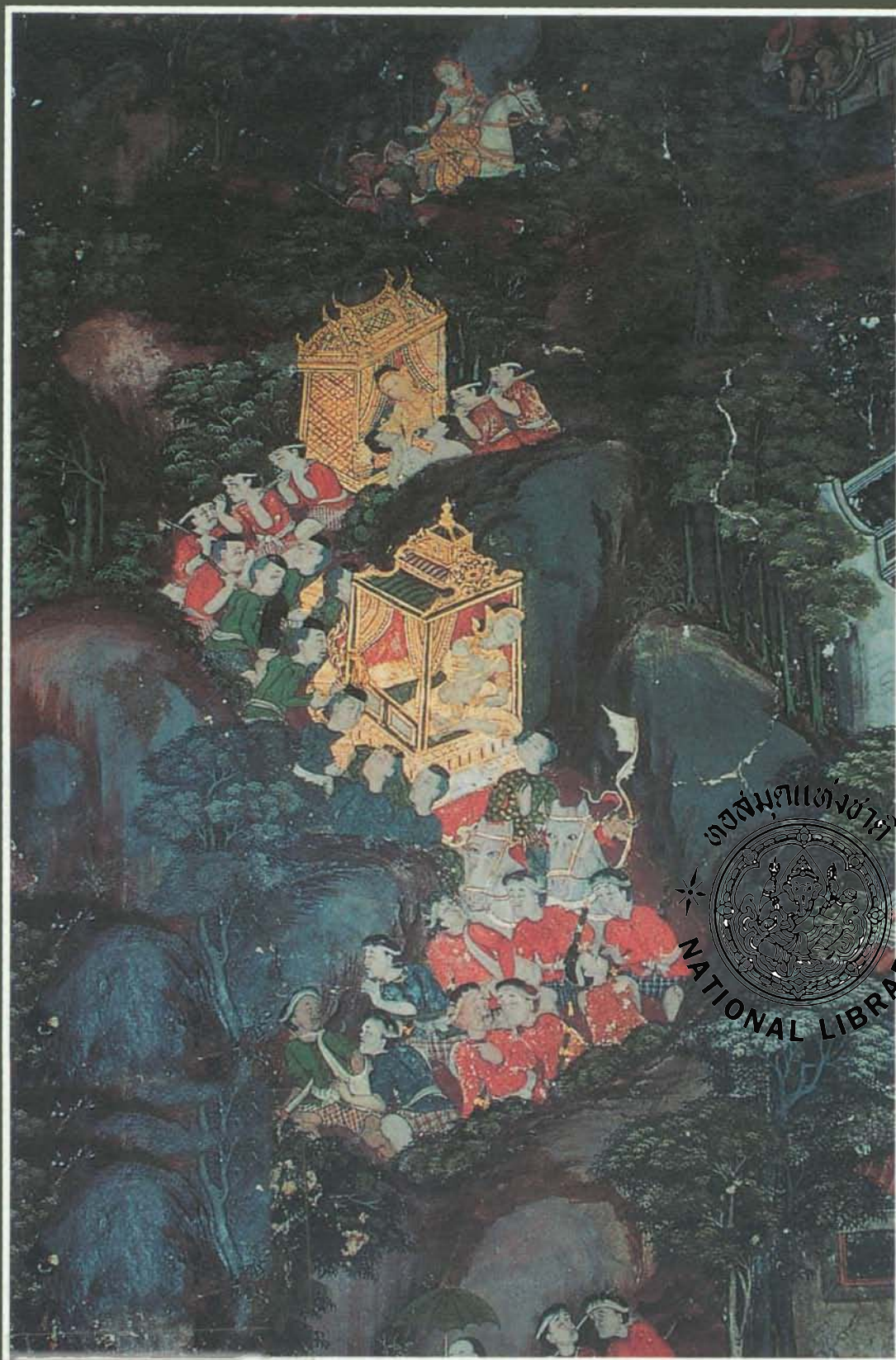

ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักกรุงศรีอยุธยา
กับ พระวิจารณ์ของสมเด็จพระยาตากสินมหาราช

**ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยา
กับพระวิจารณ์ของสมเด็จพระเจ้า ๑ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
พิมพ์ครั้งที่ ๓ จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม พ.ศ. ๒๕๓๕**

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของหอสมุดแห่งชาติ

ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยา กับ
พระวิจารณ์ของสมเด็จพระเจ้า ๑ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
พิมพ์ครั้งที่ ๓. — กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรม
และประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร , ๒๕๓๕.
๗๗ หน้า.

๑. พระราชพิธี. ๒. ไทย — ความเป็นอยู่
และประเพณี I. ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า.
II. ชื่อเรื่อง III. ชื่อเรื่อง : พระวิจารณ์ของสมเด็จพระเจ้า
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ.

๓๕๐.๒๒

ISBN 974-419-096-5

คำนำ

เรื่องตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยา นั้นนับเป็นหนังสืออันทรงคุณค่ายิ่ง และเป็นหนังสือหายากในปัจจุบัน เนื่องจากตีพิมพ์เผยแพร่ไม่กี่ครั้ง ครั้งแรกพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ รวมอยู่ในหนังสือชุดลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ ภาคที่ ๑๕ มีพระนิพนธ์ คำนำของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ อธิบายตำนานของหนังสือดังจะขอคัดมารวมไว้ดังนี้

“เมื่อครั้งเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่า เมื่อพ.ศ. ๒๓๑๐ หนังสือ ตำรับตำราในราชการเป็นอันตรายหายสูญไปเสียเกือบหมด เพราะ ในสมัยนั้นยังไม่มีวิธีพิมพ์หนังสือไทย หนังสือทั้งปวง เป็นแต่เขียน ไว้อย่างละฉบับสองฉบับ เมื่อประเทศสยามกลับตั้งราชาธิปไตยเป็น อิสระขึ้นอีก ขาดตำรับตำราในพระราชสำนัก พระเจ้ากรุงธนบุรีจึง โปรดให้ชำระราชการซึ่งเป็นผู้รู้แบบแผนขนบธรรมเนียมครั้งกรุงศรี อยุธยาประชุมกันแต่งตำราในพระราชสำนักขึ้นใหม่ การแต่งนั้น อย่างใดมีกิจต้องการก็แต่งเฉพาะเรื่องนั้นก่อน เมื่อครั้งกรุงธนบุรี ปรากฏว่าได้ทำตำราขึ้นใหม่ไม่กี่เรื่อง มาแต่งมากเมื่อในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์จนถึงรัชกาลที่ ๒ ดูเหมือนจะหมดตัวชำระราชการ ครั้งกรุงศรีอยุธยาเพียงรัชกาลที่ ๒ จึงมิได้ปรากฏตำรับตำราครั้งกรุง ศรีอยุธยา ซึ่งแต่งหลังรัชกาลที่ ๒ มา แม้ตำรับตำราซึ่งได้แต่งขึ้นดัง กล่าวมานั้น ก็กระจัดกระจาย ไม่มีแห่งใดที่รวบรวมไว้ได้ทั้งหมด เมื่อตั้งหอสมุดสำหรับพระนครขึ้นแต่ พ.ศ. ๒๔๔๘ เสาะหาหนังสือ

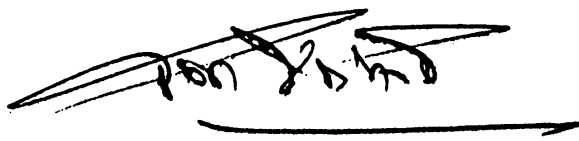
เก่ามารวบรวม ก็ได้ตำราเหล่านี้มาทีละเรื่องสองเรื่อง ได้เรื่องใดมาก็พิมพ์ไปเพื่อจะรักษามันไว้มิให้สูญเสีย เรื่องจึงแยกย้ายกันดังกล่าวข้างต้น

เมื่อ พ.ศ.๒๔๖๕ มีผู้ได้ตำราทรงเครื่องต้นครั้งกรุงศรีอยุธยา นำขึ้นทูลเกล้าฯถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานฉบับมายังหอพระสมุดฯ อีกเรื่องหนึ่งซึ่งยังไม่เคยพิมพ์ เพิ่งจะได้พิมพ์ในสมุดเล่มนี้เป็นครั้งแรก ตำรับตำราในพระราชสำนักซึ่งแต่งขึ้นเมื่อครั้งกรุงธนบุรีและรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งยังไม่ได้ฉบับมาไว้ในหอพระสมุดฯ ก็เห็นจะยังมีอีก ถึงกระนั้นเท่าที่ได้มาแล้วและรวมพิมพ์ไว้ในสมุดเล่มนี้ ก็เชื่อได้ว่าบรรดาผู้ศึกษาโบราณคดีคงจะพอใจอ่านไม่เว้นตัว”

ส่วนพระวิจารณ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ นั้น ทรงพระนิพนธ์ในระหว่างประทับอยู่ที่ปิ่นัง เมื่อพ.ศ.๒๔๘๐ ความมุ่งหมายของพระองค์ท่าน ทรงจำนงเขียนเป็นร่างถวายสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เพื่อทรงตรวจแก้ทั้ที่พลาดพลั้งบกพร่องหรือแทรกแซงเพิ่มเติมให้ดีขึ้น ได้ทรงนิพนธ์ส่งมาถวายเป็นคราวๆ รวมหลายคราว แต่น่าเสียดายที่ทรงนิพนธ์ค้างอยู่บางเรื่อง ยังหาจบบริบูรณ์ทุกเรื่องไม่ ถึงกระนั้นเท่าที่ทรงนิพนธ์ไว้แล้วก็มีประโยชน์เกื้อกูลแก่ผู้สนใจในวิชาโบราณคดีเป็นอันมาก

กรมศิลปากรพิจารณาเห็นว่า หลังจากได้จัดพิมพ์หนังสือนี้ อีกครั้งหนึ่งใน พ.ศ.๒๕๐๘ แล้ว หนังสือยังเป็นที่ต้องการในวงการ

ศึกษาค้นคว้าอยู่ ดังนั้นเพื่อเผยแพร่ความรู้ด้านขนบธรรมเนียมและ
จารีตประเพณีไทยครั้งสมัยโบราณให้กว้างขวางยิ่งขึ้น จึงมอบให้
กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์จัดพิมพ์เผยแพร่ใน พ.ศ.๒๕๓๕ นี้
เพื่อให้เป็นหนังสือประกอบการศึกษาอ้างอิงในทางวิชาการต่อไป

(นายสมคิด โชติกวณิชย์)
อธิบดีกรมศิลปากร

กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร
๑๓ กันยายน ๒๕๓๕

สารบัญ

คอนตัน

	หน้า
๑. ตำรากระบวนเสด็จพระราชดำเนินครั้งกรุงศรีอยุธยา	๑
กระบวนเสด็จโดยทางชลมารค	๒
ล้อมวง ณ ที่ประพาส	๕
เสด็จทางสถลมารค กระบวนราบ	๖
เสด็จทางสถลมารค กระบวนช้าง	๘
เสด็จทางสถลมารค กระบวนม้า	๑๐
จุกช่องรายทาง	๑๑
๒. กระบวนเสด็จไปพระพุทธรบาท	๑๑
ล้อมวงที่พลับพลาท่าเจ้าสนุก	๑๓
กระบวนสถลมารคเสด็จขึ้นพระพุทธรบาท	๑๖
ล้อมวงที่พระพุทธรบาท	๒๓
๓. การรักษาพระนครเวลาเสด็จไม่อยู่	๒๕

ตอนที่ ๒

๔. ตำราหน้าที่มหาดเล็ก	๒๘
๕. ตำราหน้าที่ชาวที่	๓๖
๖. ตำราหน้าที่ตำรวจ	๔๐
๗. ตำราหน้าที่กรมวัง	๔๓

	หน้า
ตำราราชาภิเษกครั้งกรุงศรีอยุธยา	๔๘
พระตำราทรงเครื่องต้น	๕๔
พระวิจารณ์ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ	๕๗
๑. วินิจฉัยลักษณะการตั้งตำราขนบธรรมเนียม	๕๗
๒. วินิจฉัยเนื่องด้วยเรื่องพงศาวดาร	๖๐
๓. ว่าด้วยกระบวนเสด็จประพาส	๖๒
๔. ลักษณะกะเกณฑ์กระบวนแห่	๖๔
๕. กระบวนแห่เสด็จทางชลมารค	๖๕
๖. อธิบายลักษณะเรือต่าง ๆ ที่แห่เสด็จ	๗๒
๗. กระบวนแห่เสด็จทางสถลมารค	๗๖

ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนัก

- - - - -

ตอนต้น

๑. ตำรากระบวนเสด็จพระราชดำเนินครั้งกรุงศรีอยุธยา แต่งครั้งกรุงธนบุรี

วัน ๖๑๑๒ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๔๒ ปีชวด โทศก เจ้าพระยาจักรี
รับสั่งใส่เกล้าฯ สั่งว่า ขนบธรรมเนียมราชการทุกวันนี้พันเพี้ยน ให้
เจ้าพระยาศรีธรรมราช
เจ้าพระยาราชบริรักษ์
เจ้าพระยาราชนาถ
พระยาราชสุภาวดี ลคร^๑
พระยาราชทูต
พระยาสุรเสนา กรมท่า^๒
พระยาธรรมไตรโลก
พระสุรเสนา
พระมหาอำมาตย์
พระอินทราช
พระนิลพล นอกราชการ
หลวงศรีกาฬสมุท

^๑ พระยาราชสุภาวดีคนนี้ได้เป็นเจ้าพระยาจักรีศรีธรรมราช ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรม-
โกศ เมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๒๘๕ ต่อมาถึงแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ มีความผิดต้องออก
จากตำแหน่งเมืองนคร เจ้านคร ฯ เป็นปลัดจึงได้รั้งเมืองมาจนเสียกรุง ฯ

^๒ ทำนองจะว่าที่โกษาธิบดี

หมื่นนรินทรเสนี นอกราชการ
 หมื่นศรีสหเทพ นอกราชการ
 พันเทพราช
 พันพุดม
 พันภาณ
 พันเกา
 พันจันท์

นายหงส์ เสมียนนครบาลแต่ก่อนคนเก่า ๒๐ คน^๑มาพร้อมกัน
 ณ โรงพระแก้วมรกต บอกชนบธรรมเนียมราชการตามอย่างแต่ก่อน

กระบวนเสด็จโดยทางชลมารค

แต่ที่จำได้นั้นว่า ถ้ามีที่เสด็จฯ ทางชลมารคไปประพาสแห่งใด
 มิได้ประทับแรม

พันทิพราชกลาโหมเวรพระตำหนัก คุมเจ้าพนักงานสี่ตำรวจ
 ทำฉนวนทำพลับพลารับเสด็จของหลวง และสนมตำรวจทำฉนวนทำ
 พลับปลา เจ้าต่างกรมข้างหน้าข้างใน

และเรือพระที่นั่งศรีสักหลาด (ลำ) ทรง และ (ลำที่นั่ง) รอง
 เป็นพนักงานหลวงอินทเทพ หลวงพิเรนทรเทพ หมื่นไชยภูษา
 หมื่นไชยาภรณ์ ได้แต่งเรือและเกณฑ์บโชน พันหัว พันท้าย ฝาย
 สำหรับ (ลำ)

และหน้าเรือพระที่นั่ง (นั้น) มหาดเล็ก หัวหมื่น (หรือ) นาย
 เวรลงคน ๑ ชาวแสงป็นตัน ถือป็น (หรือ) กระสุน หมื่นอัคเนศร
 (หรือ) หมื่นสรสำแดง กำนันพระแสงลงคน ๑ ท้ายเรือพระที่นั่ง

^๑ ที่ว่าคนเก่า คือเคยเป็นข้าราชการมีตำแหน่งเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี

มหาดเล็กหุ้มแพร (หรือ) มหาดเล็กเลว คุมพระเต้าลงพระบังคน
หีบใส่เงิน พระแสงกระสุนไปคน ๑ ชาวพระภูษามาลาเอาถุงสัก-
หลาดใส่พระภูษา พระมาลาไปคน ๑ (มหาดเล็กกับภูษามาลาที่ลง
ท้ายเรือพระที่นั่ง) ๒ คนพายเรือด้วย

และเรือพระที่นั่งทองแขวนฟ้า^๑ และเรือดั่งนั้น พันพรหมราช
กลาโหมได้เกณฑ์รับเสด็จฯ เป็นเรือพระที่นั่งทองแขวนฟ้าบ้านใหม่
ขึ้นหลวงสุเรนทรวิชิตลำ ๑ โพธิ์เรียง ขึ้นหลวงอภัยเสนาลำ ๑ เรือ
ดั่งทหารในขวขึ้นหลวงวิสูตรโยธามาตย์ ลำ ๑ ซ้ายขึ้นหลวงราช
โยธาเทพ ลำ ๑ เรือเกณฑ์หัดอย่างฝรั่งขึ้นแก่หลวงพิพิธเดชะ เจ้ากรม
ขวาขุนพิพิธณรงค์ ปลัดกรม ซ้ายขุนทรงวิไชย ปลัดกรม รวมกันลำ
๑ เรือดั่งอาสาวิเศษลำขวาขึ้นหลวงเสนานนท์ลำ ๑ ลำซ้ายขึ้น
หลวงพลอาศัยลำ ๑ รวม (เป็นเรือ) ๗ ลำ

และหมอย่างานลงเรือพระที่นั่งทองแขวนฟ้า (ด้วย) คน ๑

พลพายเรือพระที่นั่งทองแขวนฟ้า ๒ ลำ เรือดั่งทหารใน ๒ ลำ
เรือเกณฑ์หัดอย่างฝรั่งลำ ๑ พันเทพราชได้เกณฑ์ ๕ ลำ (แต่) เรือ
ดั่งอาสาวิเศษซ้ายขวา สัสดีเกณฑ์ ๒ ลำ รวม ๗ ลำ

ชาวแสงเกณฑ์ทนายเลือก ถือปืนคาบศิลาลงเรือดั่ง ๕ ลำ ลำ
ละ ๔ กระบอก

พันพรหมราชกลาโหมเฝ้าเรือได้ตรวจตราว่ากล่าวบอกทาง
ว่าวแก่นายเวรกลาโหมส่งชาววัง ชาววังส่งมหาดเล็ก

และเรือข้าทูลละอองฯ มีตำแหน่งนำและตำแหน่งตามเสด็จ
นั้นนำเสด็จ มหาดไทย หลวงราชินิกุลลำ ๑ เจ้ากรม (หรือ) ปลัด
กรมตำรวจผู้อยู่เวรลำ ๑ รวม (เรือนำเสด็จ) ๒ ลำ เรือตามเสด็จ

^๑ เรือชักกลุ่มักเรียกกันว่าเรือขานฟ้าลำ ๑ เรือบ้านลำ ๑ แต่ในหนังสือนี้เรียกว่า เรือพระ
ที่นั่งทองแขวนฟ้าทุกแห่ง

ตำรวจในขวา หลวงมหามนตรีลำ ๑ หมื่นทิพเสนาปลัดกรมลำ ๑
 ตำรวจในซ้าย หลวงมหาเทพลำ ๑ หมื่นราชามาตย์ปลัดกรมลำ ๑
 ตำรวจนอกขวา หลวงราชรินทร์ลำ ๑ หมื่นทิพรักษาปลัดกรมลำ ๑
 ตำรวจนอกซ้าย หลวงอินทรเดชลำ ๑ หมื่นราชาบาล ปลัดกรมลำ ๑
 ตำรวจใหญ่ขวา หลวงพิเรนทรเทพลำ ๑ ตำรวจใหญ่ซ้าย หลวง
 อินทรเทพลำ ๑ ทหารในกลาง พระราชสงครามลำ ๑ ทหารในขวา
 หลวงวิสูตรโยธามาตย์ลำ ๑ ทหารในซ้าย หลวงราชโยธาเทพลำ ๑
 บ้านใหม่หลวงสุเรนทรวิจิตรเจ้ากรมลำ ๑ โพธิ์เรียง หลวงอภัยเสนา
 เจ้ากรมลำ ๑ กรมวัง หลวงรักษมณเฑียรลำ ๑ หลวงบำเรอภักดีลำ ๑
 จมื่นจงขวาลำ ๑ จมื่นจงซ้ายลำ ๑ ปลัดวังขวาลำ ๑ ปลัดวังซ้ายลำ ๑
 รวมเรือตามเสด็จ ๒๑ ลำ รวมทั้งสิ้น ๒๓ ลำ

และเรือสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ พระเจ้าหลานเธอ ข้าทูลละอองฯ
 นอกกว่านี้ล่องเรือตำรวจและเรือชาววังขึ้นไปมิได้

เรือใช้ ทนายเลือกหอก ขวาทุนภักดีอาสาลำ ๑ ซ้ายขุนโยธา
 ภักดีลำ ๑ ทนายเลือกปืน ขวาทมนัสนิสรลำ ๑ ซ้ายหมื่นสร
 ลำแดงลำ ๑ ตำรวจใหญ่ หลวงอินทรเทพลำ ๑ หลวงพิเรนทรเทพลำ
 ๑ หลวงวิสูตรโยธามาตย์ลำ ๑ หลวงราชโยธาเทพลำ ๑ เข้ากัน ๘
 ลำนี้เจ้ากรม ปลัดกรมได้แต่งพันทนายไปลำละ ๖ คน

ข้าทูลละอองฯ ผู้นำผู้ตามทั้งนี้ นายเวรมหาดไทย นายเวร
 กลาโหม บอกทางว่าส่งชาววัง ชาววังส่งมหาดเล็กผู้รับเฝ้า ถึงที่
 ประทับกรมวังได้ ตรวจเอาบัญชีเรือข้าทูลละอองฯ ผู้ตามเสด็จชั้น ๑
 ชั้น ๒ และเรือผู้ใดทัน (หรือ) มิทันเสด็จ เอากราบทูลพระกรุณา ฯ

ล้อมวง ณ ที่ประพาส

และพันเทพราชกลาโหมได้เกณฑ์พันทนายคบกหอก หมู่
ตำรวจในซ้าย ๑๖ ขวา ๑๖ รวม ๓๒ หมู่ตำรวจใหญ่ซ้าย ๑๖ ขวา ๑๖
รวม ๓๒ หมู่ตำรวจนอกซ้าย ๑๐ ขวา ๑๐ รวม ๒๐ หมู่ทหารในซ้าย
๑๖ ขวา ๑๖ รวม ๓๒ หมู่ทนายเลือกหอกซ้าย ๑๐ ขวา ๑๐ รวม ๒๐
รวมทั้งสิ้น ๑๓๖ คนล้อมวงชั้นในชั้นนอก

พันอินทราช (กลาโหม) เกณฑ์ปืนหามแล่น หมู่ตำรวจในซ้าย
๒ ขวา ๒ รวม ๔ กระบอกร หมู่ตำรวจใหญ่ซ้าย ๒ ขวา ๒ รวม ๔
กระบอกร อาสาเดโช กระบอกร ๑ อาสาท้ายน้ำกระบอกร ๑ อาสา
ซ้ายกระบอกร ๑ อาสาขวากระบอกร ๑ รวม ๑๒ กระบอกร ล่วงไป
ล้อมวงชั้นใน

และหมื่นนรินทรเสนี พันเทพราชได้เกณฑ์เจ้ากรม ปลัดกรม
อาสา ๖ เหล่า อาสาจาม ตั้งกองรายล้อมวงชั้นนอก

และหมื่นนรินทรเสนี เกณฑ์หลวง ขุน หมื่น ฝ่ายทหารขึ้นวัด
ขึ้นสวนขึ้นมะม่วง^๑ ครั้นเสด็จถึงที่ประทับฉนวนแล้ว ผู้คนเอกราบ
ทูลพระกรุณา ฯ

ถ้าข้างในไปตามเสด็จด้วย ขุนจันทราทิต ขุนอินทราทิต ขุน
รักษานาด ขุนราชบำเรอ (สนมซ้ายขวา (เป็น) เจ้าพนักงานเกณฑ์
เรือคฤหัสถ์สองตอน ขวา ที่ตรงพันสนลำ ๑ งานใช้พันวันลำ ๑ พิเศษ
ในขุนโอชารสลำ ๑ รวมขวา ๓ ลำ ซ้ายพระภูษาน้อยพันสนลำ ๑
พิเศษใน ขุนเทพโอชาลำ ๑ รวมซ้าย ๒ ลำ รวม (เรือคฤหัสถ์สองตอน)
๕ ลำ เรือกราบม่านใหญ่ ขวาขุนรักษานาดลำ ๑ ซ้ายขุนราชบำเรอลำ
๑ รวม (เบ็ดเสร็จ) ๗ ลำ สัสดีเกณฑ์พลพายทุกลำ

^๑ ครานี้เห็นจะหมายความว่า ขึ้นตรวจที่เสด็จประพาสก่อนเสด็จไปถึง

อนึ่ง สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ พระเจ้าลูกเธอทรงพระเยาว์มิได้
ยืนเลกไว้แก่สัสดีจะได้ไปตาม (เสด็จ) ข้างในสั่งสนมพลเรือน สนม
พลเรือนสั่งมหาดไทย มหาดไทยหมายบอกสัสดี สัสดีเกณฑ์พล
พายให้

(ถ้าแล) สั่งให้ข้าทูลละอองฯ ชักเรือสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ
พระเจ้าลูกเธอ ถ้ำแก่สั่งสนม (พลเรือน) สนมสั่งชาววัง ชาววังสั่ง
มหาดไทย กลาโหม และหมื่นนรินทรเสนี หมื่นศรีสหเทพเกณฑ์ ข้า
ทูลละอองชักทหารลำ ๑ พลเรือนลำ ๑ รวม ๒ ลำ

เสด็จทางสถลมารค กระบวนราบ

อนึ่ง ถ้าเสด็จทางสถลมารคออกจากพระราชวังไปวัดวาอาราม
ถ้าไปแห่งใด ๆ มิได้ประทับแรม

หมื่นนรินทรเสนี เกณฑ์หลวง ขุน หมื่น ตำรวจใน ตำรวจนอก
ตำรวจใหญ่ อาสา ๖ เหล่า คำนัดวาอารามสุ่มทุมพุ่มไม้ คอยกราบ
ทูลพระกรุณาฯ

พันทิพรชกลาโหมคุมเจ้าพนักงานสี่ตำรวจ ตำรวจนอก สนม
ตำรวจ ไปทำฉนวนและพลับพลา

พันเทพราช (กลาโหม) เกณฑ์ทนายคบหอก หมู่ตำรวจใน
ซ้าย ๒๐ ขวา ๒๐ รวม ๔๐ หมู่ตำรวจใหญ่ ซ้าย ๒๐ ขวา ๒๐ รวม
๔๐ หมู่ ตำรวจนอก ซ้าย ๑๕ ขวา ๑๕ รวม ๓๐ ทหารใน ซ้าย ๒๐
ขวา ๒๐ รวม ๔๐ ทนายเลือกหอก ซ้าย ๑๐ ขวา ๑๐ รวม ๒๐
รวมทั้งสิ้น ๑๓๐ คน และปีกลองชนะธงฉาน (ชั้น) นอก เจ้ากรม
ปลัดกรมหัวหมื่นตัวสี่ตำรวจเลวแห่งเสด็จฯ

พันอินทราช (กลาโหม) เกณฑ์ปืนหามแล่นตามท้ายที่นั่ง ให้
เจ้าหมู่ตำรวจใน ซ้าย ๒ ขวา ๒ รวม ๔ กระบอก ตำรวจใหญ่ ซ้าย ๒

ขวา ๒ รวม ๔ กระบอก อาสาเดโช กระบอก ๑ อาสาท้ายน้ำ กระบอก ๑ อาสาซ้าย กระบอก ๑ ขวากะบอก ๑ รวม ๒ กระบอก ตามเสด็จฯ

พันเทพราช (กลาโหม) สั่งมาให้พันพุม (มหาดไทย) หมายบอกหมื่นอัคนิศร หมื่นสรสำแดง เกณฑ์ทนายเลือกแสงปืนตามท้ายพระที่นั่ง ซ้าย ๔๐ ขวา ๔๐ รวม ๘๐ คน

(ให้พันพุม) หมายให้ขุนโจมพลล้าน ๑ ขุนสะท้านพลแสน ๑ จีมนำ พันไชยธูชบโทนหลวงราชินิกุลถือธง ๕ ชายนำทางเสด็จ และเจ้ากรมปลัดกรมหัวหมื่นตัวสี่ตำรวจเลวเหวี่ยงขึ้นในตามตำแหน่ง

(กระบวน) แห่น้ำ หลวงเทพอรชุน ๑ หลวงราชินิกุล ๑ นำเรือขึ้นใน ๒

ขุนราชมนู ๑ พันเทพราช ๑ กุมปีกลองชนะ ๒

ตำรวจในซ้ายขวาตำรวจใหญ่ซ้ายขวาราวนอกซ้ายขวารวม (แห่น้ำ) ๖ กรม

แห่หลัง ทหารในซ้ายขวา รักษาองค์ซ้ายขวา สนมกลางซ้ายขวา พลพันซ้ายขวา เจ้ากรมบ้านใหม่ เจ้ากรมโพธิ์เรียง ทนายเลือก หอกซ้ายขวา หมื่นนรินทรเสนี ๑ หมื่นศรีสหเทพ ๑ รวม (ทั้งกระบวนหน้าหลัง) ๑๘ กรม

และกรมวังได้ตรวจตราเกณฑ์ชาวเครื่องถือเครื่องสูง ขุนราชพิमान พันทอง ตัวสี่ กุมแห่น้ำ เครื่องสูงห้าชั้น เขียวคู่ ๑ แดงคู่ เหลืองคู่ ๑ รวม ๓ คู่ บังแทรก ดำคู่ ๑ เหลืองคู่ ๑ รวม ๒ คู่ กุมแห่หลังเครื่องสูงห้าชั้น ขาวคู่ ๑ ดำคู่ ๑ รวม ๒ คู่ บังแทรก แดงคู่ ๑ รวมเป็น ๓ คู่ รวมทั้งหน้าหลังเป็น ๘ คู่ บังพระสุริย์ ๑

สนมพลเรือนและชาวแสงแห่ในหว่างเครื่องสูง แห่น้ำพระแสงดาบโล่ห้ หมื่นพรสุรินทร ๑ หมื่นอินทรจำเริญ ๑ รวมสนม ๒ พระแสงหอก ด้ามไม้มะเกลือยอดทอง ขุนแสงสรรพยุทธ ๑ กำนัน

พระแสงใน ๑ รวม ๒ พระแสงดาบไทย กำนันแสงใน ๑ พระแสง
เขนกำนันพระแสงใน ๑ รวมแห่หน้า ๖ แห่หลัง พระแสงจ้าวขุน
คชนาถภักดี ๑ พระแสงหอกง่ามขุนแสงสารภาษ ๑ รวมแห่หลัง ๒

ถ้าในพระราชวัง มหาดเล็กถือ (?) และหลวงบำเรอภักดี
หลวงรักษมณเฑียร จมื่นจงซ้าย จมื่นจงขวา ปลัดวังซ้าย ปลัดวังขวา
เคียงพระวอ

และกระบวนเสด็จทั้งนี้ หมื่นนรินทรเสนี พันเทพราชกลาโหม
ได้งบบัญชีให้สมุหพระกลาโหมกราบทูลพระกรุณาฯ

เสด็จทางสถลมารค กระบวนช้าง

ถ้าเสด็จทรงช้าง กรมช้างเกณฑ์ช้างพลาย ๗ ช้างพัง ๖๕ รวม
๗๒ ช้าง

พระที่นั่งทรงโถง ผูกเครื่องลูกพลู เครื่องดาวทองคำ ขาวพระ
แสงเชิญพระแสงใส่ในเบาะ พระแสงปืนสั้นองค์ ๑ พระแสงพร้าองค์
๑ กระปี่มา (ม้า) ผูกข้างเบาะองค์ ๑ รวม ๓ องค์ ท้ายช้างควาญ ๑

พระที่นั่งหลังคาทอง สี่ตำรวจเชิญมาผูก ขาวพระแสงเชิญ
พระแสงมาผูก (คือ) ปืนสั้นคู่ ๑ หอกสั้นด้ามเหล็กปิดทองคู่ ๑
นายท้ายช้าง คอ ๑ ท้าย ๑ รวม ๒ คนช้าง ๑

พระที่นั่งประพาส สี่ตำรวจเชิญมาให้ นายท้ายช้างผูก ขาว
พระแสงเชิญพระแสงมาผูก (คือ) ปืนสั้น ๑ ปืนยาว ๑ หอกสั้นด้าม
เหล็กปิดทองคู่ ๑ นายท้ายช้าง คอ ๑ ท้าย ๑ รวม ๒ คนช้าง ๑

พระที่นั่งรอง ผูกเครื่องดาวทอง ขาวพระแสงเชิญพระแสงกระปี่
๑ พร้า ๑ มาผูก ขาวพระแสงปืนถือปืนคาบศิลากลางช้าง ๑ นาย
ท้ายช้างคอ ๑ ท้าย ๑ รวม ๓ คนช้าง ๑

ช่างตั้งผูกเครื่องมั้น ทนายเลือกแสงปิ่นคาบคิลากลางข้างๆ
ละคน เป็นช่างตั้งหน้า ๓ หลัง ๓ รวม ๖ ช่าง นายท้ายช่างชีค่อ
เป็นควาญ ๖

ช่างแทรก (เป็นช่าง) พัง มหาดไทยช่าง ๑ กลาโหมช่าง ๑
จตุสดมภ์ ๔ ช่าง สัตติกลางช่าง ๑ กลังมหาสมบัติช่าง ๑
มหาดเล็กหัวหมื่น ๔ ช่าง นายเวร ๔ ช่าง ขุนช่าง ๒ ช่าง ปลัดช่าง ๒
ช่าง ขุนเชือก ๒ ช่าง ปลัดเชือก ๒ ช่าง รวม ๒๔ ช่าง

ช่างปิ่นใหญ่ หมิ่นราชฤทธิ์ หมิ่นราชรงค์ หมิ่นเพ็ชร (ภฯ)
ไชยหมิ่นทรงพิไชย ดำรงจนอกทำจำลอง สัตติเกณฑ์เลกส่งให้หมิ่น
กรินสรเชษฐ ๑ หมิ่นวิเศษสรชาญ ๑ คุมเกณฑ์หัดเป็นทนายปิ่น
และนายช่างชีค่อ ๑ ชาวกองชีท้าย ๑ เสมอช่าง ๑ คนทนายปิ่น
กลางช่าง ๑ กรมช่างซ้าย ๑ ขวา ๑ ปิ่นกระสุนนิ้วกึ่งกระบอก ๑
กระสุนโดด ๑๐ กระสุน กระสุนปราช ๒๐๐ กระสุน หอกขัด ๑๐
แหลนขัด ๑๐ ธงผูกทองฉลุดอกแดงหน้า ๑ เขียวหลัง ๑ รวม ๒ คัน

ช่างกันผูกเครื่องมั้น ช่าง ๑ ทนายเลือกปิ่นคาบคิลากลางช่าง
ช่างละกระบอก ๑ ขุนหมิ่นกองช่างชีค่อ ๑ นายช่างเป็นควาญ ๑ ซ้าย
๑๐ ข้างขวา ๑๐ ช่าง รวม ๒๐ ช่าง และทนายเลือกนั้น หมิ่นอัคนิศร
๑ หมิ่นสรลำแดง ๑ ได้เกณฑ์ไล่ช่างตามพนักงาน

ถ้าช่างในจะไปตามเสด็จด้วยช่างในบอกทางว่าวสนมพลเรือน
สั่งเวรชาววัง มหาดไทย กลาโหม ให้กรมช่างเกณฑ์ช่าง (และ)
หลวงพรหมบริรักษ์ หลวงสุริยภักดี ขุนสมุหพิมาน ขุนประธาน
มณฑิธร สนมทหารแต่งจำลองและกุบเขียวลายรง ขวาพื้นแดง ๑
ซ้ายพื้นดำ ๑

และหลวงเทพราชา หลวงทิพราชา กรมช่างคุมหมู่จำเจียม

ตำรวจนอก เครื่องมือสำหรับช่างปากไม้ ๑๐ คน คบเพลิงตัวละ ๒ ดอก เป็นช่างซ้าย ๒๐ ขวา ๒๐ รวม ๔๐ ช่าง

เข้ากัน (ทั้งกระบวน) ช่างพลาย ๗ ช่าง พัง ๖๕ เป็น ๗๒ ช่างพันภาค (มหาดไทย) ได้เรียกหาว่าว ยื่นสมุหนายกกราบทูล พระกรุณา ฯ

เสด็จทางสถลมารคกระบวนม้า

กรมม้าเกณฑ์ม้าพระที่นั่งผูกเครื่องทองคำ พระที่นั่งทรง ๑ พระที่นั่งรอง ๑

ม้าแข่งใน (นายม้าขี่) ถือปิ่นดาบขัดแล่ง (หรือ) ถือทวน ดาบขัดแล่ง ซ้าย ๓ ขวา ๓ รวม ๖ ม้า

ม้าแข่งนอก (นายม้าขี่) ถือเกาทัณฑ์ดาบขัดแล่ง ซ้าย ๕ ขวา ๕ รวม ๑๐ ม้า (นายม้าขี่) ถือทวนดาบขัดแล่ง ซ้าย ๖ ขวา ๖ รวม ๑๒ ม้า รวมม้าแข่งนอก ๒๒ ม้า รวมม้าแข่ง (ทั้งสิ้น) ๒๘ ม้า

ม้าสวนทางไปหน้า แห่ซ้ายหมื่นเทพสารถิ ๑ แห่ขวาหมื่นพาชีไชย ๑ รวม ๒ ม้า

ม้าใช้ (ไปข้าง) หลัง ซ้ายหมื่นไกรพลแมน ๑ ขวาหมื่นแสนใจเพชร ๑ รวม ๒ ม้า

ม้านำเสด็จ ซ้ายขุนสะท้านพลแสน ๑ ขวาขุนโถมพลล้าน ๑ รวม ๒ ม้า

กระบวนม้ารวมทั้งสิ้น ๓๖ ม้า ม้าทั้งนี้พันภาคมหาดไทยได้เรียกหาว่าว ยื่นสมุหนายกกราบทูลพระกรุณา ฯ

จุกช่องรายการ

พันเทพราชกลาโหมเกณฑ์ทนายหอกตำรวจในซ้ายขวา จุกช่องแต่พันกำแพงพระราชวังออกไปช่องละ ๒ คน ตามซ้ายขวารายทางไปจนถึงที่ประทับ

และพันจันทมหาดไทย ว่าแก่นายเวรนครบาลแขวง (ให้) ชำระทางตัดไม้ชายเอนตามทาง

๒. กระบวนเสด็จไปพระพุทธบาท

ถ้ามีที่เสด็จไปพระพุทธบาทเป็นการปรกติ (เจ้า) พระยากลาโหม พระสุรเสนา หลวงเทพ (อรชุน) สังกัณฐราชให้เกณฑ์หลวงขุน หมื่น ๒ คน ๓ คน เป็นนายกongทำตำหนัก คุมพนักงาน ๔ ตำรวจสนม (ทหาร) ซ้ายขวา สนมกลางซ้ายขวา ตำรวจนอกซ้ายขวา ไปทำตำหนักถนน พระนครหลวง ทำเจ้าสนุกพระพุทธบาท และการรับเสด็จของหลวงเจ้าต่างกรม

พระสุรเสนา หลวงเทพ (อรชุน) สังกัณฐราชไปตรวจตราเร่งรัด ถ้าเป็นอำเภอแขวงกรมการ แขวงกรมการได้ทำ เจ้าพนักงานเป็นผู้เร่งรัดให้แขวงกรมการทำ ถ้าแขวงกรมการทำไม่ทัน (หรือ) จากไม้ไม่พอ เจ้าพนักงานทั้งนี้ต้องหาไม้หาจากทำด้วย

และตำรวจใหญ่ซ้ายขวาแต่งเรือพระที่นั่งศรีสักหลาด พระที่นั่งกราบ (ลำ) ทรงรับเสด็จ

และพันพรหมราชกลาโหมได้เกณฑ์เรือพระที่นั่งดังกั้นชักนำเสด็จเป็นเรือพระที่นั่งทองแขวนฟ้า บ้านใหม่ลำ ๑ โป๊ะเรียงลำ ๑ รวม (คู่ชัก) ๒ ลำ เรือดังกทหารในซ้ายลำ ๑ ขวาลำ ๑ รวม ๒ ลำ

เกณฑ์หัดอย่างฝรั่ง ช้ายลำ ๑ ขวาลำ ๑ รวม ๒ ลำ อาสาพิเศษช้ายลำ ๑ ขวาลำ ๑ รวม ๒ ลำ รวม (เรือตั้ง) ๖ ลำ เป็น ๘ ลำทั้งเรือคู่ชัก เรือกันเรือตำรวจในช้ายลำ ๑ ขวาลำ ๑ เรือตำรวจใหญ่ช้ายลำ ๑ ขวาลำ ๑ สัสดีช้ายลำ ๑ ขวาลำ ๑ เรือ ๑๔ ลำนี้พลพายฝ่ายทหาร พันเทพราชได้เกณฑ์ ฝ่ายพลเรือนสัสดีได้เกณฑ์

และหมื่นอัคนิศร ๑ หมื่นสรสำแดง ๑ เกณฑ์ทนายเลือกป็น ลงเรือตั้งเรือกันลำละ ๔ กระบอก

และเรือพระที่นั่งบัลลังก์รัตนาศน์ ๑ เรือพระที่นั่ง (บัลลังก์) ราชสมเษพ ๑ สองลำนี้พนักงานตำรวจในซ้ายขวาทำและรักษา ครั้นมีที่เสด็จทหารในซ้ายขวารับ (ไป) บรรจุพลกระเชียงแล้วเอาไป ทอดท่า

และเรือคฤหัสถ์สองตอนสนมพลเรือนซ้ายขวาเกณฑ์ไปตามเสด็จ (เรือฝ่าย) ช้าย เรือพระภูษาใหญ่ พันวิเศษลำ ๑ เรือพระภูษาน้อย พันสนั่นลำ ๑ เรือพระสมุด พันแก้วลำ ๑ เรือพระโสด พันชนะลำ ๑ เรือพิเศษ (เครื่อง) ขุนทิพโอชาลำ ๑ หมื่นโอชาลำ พังลำ ๑ รวม ๒ ลำ รวมเป็นเรือฝ่ายซ้าย ๖ ลำ เรือฝ่ายขวา เรือที่ตรง พันสนลำ ๑ เรืองานใช้พันวันลำ ๑ เรือคลัง พันแ้วลำ ๑ เรือพิเศษ (เครื่อง) ขุนโอชาธลำ ๑ หมื่นก้อนแก้วลำ ๑ เรือ (เครื่อง) นมัสการ พันศรีรักษาลำ ๑ รวมเรือฝ่ายขวา ๖ ลำ เป็น ๑๒ ลำ พลพายนันสัสดี ซ้ายขวาได้เกณฑ์

และเรือศรีผ้าแดง เรือที่นั่งกราบเจ้ามีกรมแล้ว เจ้ากรมปลัด กรมเกณฑ์พลพายกระเชียงในกรม ถ้าเรือศรีผ้าแดง เรือที่นั่งกราบ เรือมีมานเจ้าหากกรมมิได้ไปตามเสด็จ สนมพลเรือนบอกจำนวนเรือ จำนวนพลพายพลกระเชียงมาแก่สัสดี ๆ เกณฑ์เล็กให้

ล้อมวงที่พลับพลาท่าเจ้าสนุก

ครั้นเสด็จฯ ถึงท่าเจ้าสนุกแล้ว พันเทพราช สัสดียกเอานายเรือ (และ) พลพายเรือดั่งเรือกันขึ้นนอกกองชุมหน้าฉาน พันพรหมราช เณรแต่ลำเรือส่งให้แก่สีกำรวจและอาสาหกเหล่า ทอดทูนหน้า ฉานต่อกันลงไปเสมอ ลำหนึ่งนาย ๑ ไพร ๕ คน

และล้อมวงแบ่งกันอยู่รักษาวัง บ้างล่องขึ้นไปตั้งตารั่ววาง ขวากเหล็ก รอบพระตำหนักกว้าง ๕ ศอก ๑๐ กอง เสมอกองหนึ่ง ปืนตาตะเงินกระบอก ๑ ปืนหามแล่นกระบอก ๑ ปืนทองกระสุน ปราย ๒ กระบอก ปืนคาบชุด ๑๐ กระบอก รวมปืน (กองละ) ๑๔ กระบอก ธนู ๕ คัน หน้าไม้ ๕ คัน ขวากกระจับ ๕๐ หลุม ช้องใหญ่ใบ ๑ ไพร ๕๐ ตีฆ้องขานยาม

อาสาพิเศษ ทหารใน นอนนอกล้อมวง ๔ กอง เป็นอาสาพิเศษ ๒ กอง ๑๖ คน ทหารใน ๒ กอง ๑๖ คน รวม ๓๒ คน

และกรมตำรวจใน ตำรวจใหญ่ ทหารใน สนม ทหารซ้ายขวา เจ้าพนักงานเอาปืนล่อไปตั้งประตูละ ๒ กระบอก ชาววังกำกับ ประตูด้วยแล้ว ชาวที่ มหาดเล็กวังหน้า^๑ ชาววังตำรวจในล้อมวง

สัสดียกเอาเลกเรือคฤหัสถ์สองตอน เรือศรีผ้าแดง เรือที่นั่งกราบ ไปนอนกองชุมท้ายสนม และฝายพายเรือศรีสักหลาด เรือกราบ (ที่นั่ง) ทรง เรือกราบ (ที่นั่ง) รอง นอนริมฉนวนประจําท่านอกตารั่วล้อมวง และพันเทพราชเณรที่ปีกลองชนะประโคนยาม

และกรมช่างเณรช่างอยู่โรงในกำแพงล้อมพระตำหนัก และ วงรายในกองชุมรอบกำแพงล้อมพระตำหนัก ช่างปืนใหญ่ตั้งรื้อกอง เพลิง นอกกองชุมตามซ้ายตามขวา และเจ้ากรมปลัดกรมคุมไพร่ ดาบเกยถือปืนนกไฟรอง ตระเวน ๔ ยามตามซ้ายตามขวา เป็นช่าง

^๑ ที่ว่ามหาดเล็กวังหน้าตรงนี้ คอยดูอธิบายข้างหน้าต่อไป

๖๒ ช้างใน (ดัง) นี้

ช้างต้นอยู่โรงในพระตำหนัก พลาย ๑ พัง ๑ รวม ๒ ช้าง วง
 รายรอบกำแพงล้อมพระตำหนัก ๓ ด้าน พลาย ๖ พัง ๖ รวม ๑๒ ช้าง
 ช้างป็นใหญ่ตั้งรื้อกองเพลิง พวกกองชุมเสมอช้าง ๑ ทนายป็นกลาง
 ช้าง ๑ กรมช้าง (จี) คอ ๑ ท้าย ๑ รวม ๓ คน ป็นกระสุนนิ้ว (กึ่ง)
 กระบอก ๑ กระสุนโดด ๑๐ กระสุน กระสุนปลาย ๒๐๐ กระสุน
 หอกขัด ๑๐ เล่ม แหวนขัด ๑๐ เล่ม เป็นช้างพังซ้าย ๒๐ ขวา ๒๐
 รวม ๔๐ ช้าง

(กอง) ตระเวน ๔ ยาม ซ้าย ยาม ๑ พระราชวังเมือง ๑ ไพร่
 ดาบเกย ๔ รวม ๕ ยาม ๒ หมื่นคชศักดิ์ ๑ ไพร่ดาบเกย ๔ รวม ๕ ยาม
 ๓ ขุนทรงสิทธิ์ ๑ ไพร่ดาบเกย ๔ รวม ๕ ยาม ๔ หลวงศรีไชยาทิศ ๑
 ไพร่ดาบเกย ๔ รวม ๕ ขวา ยาม ๑ พระกำแพง ๑ ไพร่ดาบเกย ๔ รวม
 ๕ ยาม ๒ หมื่นคชสิทธิ์ ๑ ไพร่ดาบเกย ๔ รวม ๕ ยาม ๓ ขุนทรงศักดิ์
 ๑ ไพร่ดาบเกย ๔ รวม ๕ ยาม ๔ หลวง (ศรี) สิทธิกรรม ๑ ไพร่
 ดาบเกย ๔ รวม ๕ รวม นาย ๘ ไพร่ดาบเกย (ถือ) ป็นนกโพรง ๓๒
 รวม ๔๐ คน ช้างพัง ๘ ช้าง เข้ากันเป็นช้างพลาย ๗ พัง ๕๕ รวม
 ๖๒ ช้าง ระดมมาตระเวน ๔ ยามตามซ้ายตามขวา

ม้าซ้าย ยาม ๑ หลวงปราบพลแสน ๑ ไพร่ถือหอกถือหลาว ๔
 รวม ๕ ยาม ๒ หลวงศรีอัสวเดช ๑ ไพร่ถือหอกถือหลาว ๔ รวม ๕
 ยาม ๓ ขุนสุนทรสินธพ ๑ ไพร่ถือหอกถือหลาว ๔ รวม ๕ ยาม ๔
 หมื่นชำนาญภูเบศร์ ๑ ไพร่ถือหอกถือหลาว ๔ รวม ๕ ม้าขวา ยาม ๑
 หลวงทรงพล ๑ ไพร่ถือหอกถือหลาว ๔ รวม ๕ ยาม ๒ หลวง
 พิไชยมนตรี ° ไพร่ถือหอกถือหลาว ๔ รวม ๕ ยาม ๓ ขุนวิสูตรอักษร

° ทำเนียบเดี๋ยวนี้นี้เป็นหลวงพิไชยพาสี จะแก้ใหม่หรือหนังสือนี้จะเขียนสร้อยชื่อผิดก็เป็นได้

๑ ไพร่ถือหอกถือหฺลาว ๔ ๔ รวม ๕ ยาม ๔ หมื่นชำนาญ ๑
ไพร่ถือหอกถือหฺลาว ๔ รวม ๕ รวมนาย ๘ ไพร่ถือหอกถือหฺลาว ๓๒
รวมเป็น ๔๐ คน ม้า ๘ ม้า

และหมื่นนรินทรเสนี พันเทพราชกลาโหม หมื่นศรีสหเทพ
พันพุมพหาคไทย ได้เกณฑ์ขุนหมื่นคุมไพร่ทหารถือปืนนกไพร่
ไพร่พลเรือนสัสดีเกณฑ์ถือหอกถือหฺลาว ตั้งกองร้อยชั้นนอก ห้าง
พระตำหนักออกไป ๒๐ เส้น ฟากตะวันออก ๒ กอง ฟากตะวันตก
๒ กอง รวม ๔ กอง ตระเวนบรรจบถึงกัน เสมอกองหนึ่ง ฝ่าย
ทหารนาย ๒ ไพร่หลวงถือปืนนกไพร่ ๕๐ รวม ๕๒ พลเรือนนาย ๒
ไพร่หลวงถือหอกถือหฺลาว ๕๐ รวม ๕๒ คน รวมเป็นนาย ๔ ไพร่
๒๐๐ รวม ๒๐๔

และเกณฑ์ที่ตั้งคอยเหตุเหนือน้ำท้ายน้ำ ห้างพระตำหนักออกไป
๒๐ เส้น คนฝ่ายทหารเกณฑ์อยู่ท้ายน้ำ กรมอาสาจมนาย ๒ ไพร่
๒๐ รวม ๒๒ คน พลเรือนเกณฑ์อยู่เหนือหน้า กรมม้า นาย ๒ ไพร่ ๒๐
รวม ๒๒ คน รวมเป็นนาย ๔ ไพร่ ๔๐ รวม ๔๔ คน

และบัญชากองร้อยคอยเหตุชั้นในชั้นนอก ๆ กว่าล้อมวงนั้น
หมื่นนรินทรเสนี หมื่นศรีสหเทพ พันเทพราช พันพุม ได้บังคับให้
สมุหนายก สมุหพระกลาโหม แต่พอรู้จำนวนไว้ และกรมพระราชวัง
บวรฯ ให้ข้าหลวงไปตรวจ แล้วเอกราบทูลพระกรุณา ฯ ถ้ากรม
พระราชวังบวร ฯ ไม่ได้เฝ้า ส่งบัญชามาให้เจ้าต่างกรมและตำรวจใน
พระราชวังหลวงกราบทูลพระกรุณา^๑ ฯ

และหมื่นศรีสหเทพเกณฑ์ขุนหมื่นฝ่ายพลเรือนกำกับนครบาล
(และ) แขวงตรวจตรา สารวัตรตั้งร้านกองเพลิง พันจันทที่ได้ตรวจ

^๑ ความที่เกี่ยวกับกรมพระราชวังบวรฯ ตรงนี้บางทีจะเป็นแบบแผนมีขึ้นใหม่ครั้งเมื่อสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากุ้ง กรมขุนเสนาพิทักษ์เป็นกรมพระราชวังบวร ฯ โดยท่านองจะได้มีหน้าที่เป็นผู้ตรวจมาแต่ก่อนนั้นแล้ว

ทางให้นครบาล แขวงกรมการทำทาง กรุยหลักลอยและหลักตอโขด
หาดตัดไม้ชายไม้เอนทั้งในทางชลมารคและทางสถลมารคซึ่งกีดทาง
เสด็จ

กระบวนทางสถลมารคเสด็จขึ้นพระพุทธรบาท

อนึ่ง ถ้าเสด็จฯ แต่ทำเจ้าสนุกขึ้นไปประทับแรมพระตำหนัก
พระพุทธรบาท

กลาโหมเกณฑ์นายกองนางงานคุมเจ้าพนักงานขึ้นไปทำพระ
ตำหนักและทางสถลมารค แต่ทำเจ้าสนุกถึงบางโขมด พนักงานขุน
นครได้ทำ^{*} แต่บางโขมดถึงพระพุทธรบาท พนักงานกรมการเมือง
สระบุรี (และ) พนักงานขุนโขลนได้ทำ พันจันทได้เกณฑ์หลวงขุน
หมื่นคุมไพร่ สัสดีไปช่วยแขวงและกรมการทำทาง ๔ กอง กองหนึ่ง
นาย ๑ ไพร่ ๕๐ รวม ๕๑ คน

พันเทพราชเกณฑ์ทนายคบหอกหมู่ ดำรงในซ้าย ๔๐ ขวา
๔๐ รวม ๘๐ คน ดำรงนอกซ้าย ๓๐ ขวา ๓๐ รวม ๖๐ คน
ดำรงใหญ่ซ้าย ๔๐ ขวา ๔๐ รวม ๘๐ คน ทหารในซ้าย ๔๐ ขวา ๔๐
รวม ๘๐ คน ทนายเลือกหอกซ้าย ๒๐ ขวา ๒๐ รวม ๔๐ รวมเป็น
๓๔๐ คน และปีกลองชนะ ๑๐๐ คน แตรฝรั่ง ๔ คู่ แตรงอน ๒ คู่
สังข์คู่ ๑ ธงฉาน ๔ คู่

อนึ่ง พันอินทราชเกณฑ์ปืนหามเล่น ดำรงในซ้าย ๒ ขวา ๒
รวม ๔ ดำรงใหญ่ซ้าย ๒ ขวา ๒ รวม ๔ อาสา (พิเศษ) ซ้าย ๑ ขวา
๑ รวม ๒ อาสาเคโซ ๑ อาสาท้ายน้ำ ๑ รวม ๒ รวมเป็นปืนหามเล่น
๑๒ กระบอก ตามท้ายพระที่นั่ง

^{*} ท้องที่ตอนนี้อยู่ในอำเภอนคร แขวงจังหวัดกรุง ฯ ขุนนครเป็นนายอำเภอ

และเจ้ากรมปลัดกรมหัวหมื่นตัวสี่ตำรวจเลวแหร่วในตำแหน่ง
 แห่หน้า (คือ) หลวงเทพอรชุน ๑ หลวงราชนิกุล ๑ นำริ้วชั้นในรวม
 ๒ ขุนราชมนู พันเทพราช คุมปีกลองชนะ (รวม) ๒ ตำรวจในซ้าย
 ขวา ตำรวจใหญ่ซ้ายขวา ตำรวจนอกซ้ายขวา ๖ กรม แห่หลัง (คือ)
 ทหารในซ้ายขวา พลพันซ้ายขวา รักษาองค์ซ้ายขวา เจ้ากรมบ้านใหม่
 เจ้ากรมโพธิ์เรียง ทนายเลือกหอกซ้ายขวา (รวมเป็น) ๑๐ กรม
 หมื่นนรินทรเสนี หมื่นศรีสทเทพ (ปลายริ้ว)

กรมวังเกณฑ์เครื่องสูง แห่หน้า (คือ) เครื่องสูงห้าชั้น เขียวคู่
 ๑ แดงคู่ ๑ เหลืองคู่ ๑ รวม (เครื่องสูง) ๓ คู่ บั้งแทรกดำคู่ ๑ เหลืองคู่
 ๑ รวม (บั้งแทรก) ๒ คู่ รวม (ทั้งเครื่องสูงบั้งแทรกแห่หน้า) ๕ คู่
 แห่หลัง (คือ) เครื่องสูงห้าชั้น ขาวคู่ ๑ ดำคู่ ๑ รวม (เครื่องสูงแห่
 หลัง) ๒ คู่ บั้งแทรกแดงคู่ ๑ รวม (ทั้งเครื่องสูงบั้งแทรกแห่หลัง) ๓
 คู่ บั้งสุรย์ ๑ พันทอง ขุนราชพิมาน คุม

และชาวแสง กรมสนมพลเรือน ถือพระแสงหว่างเครื่องสูงหน้า
 (คือ) พระแสงดาบโล่ห้ หมื่นพรสุรินทร ๑ หมื่นอินทรจำเริญ ๑
 พระแสงหอกด้ามไม้มะเกลือยอดทอง ขุนแสงสรรพยุทธ ๑ กำนัน
 แสงใน ๑ พระแสงดาบไทย กำนันแสงใน ๑ พระแสงเขน กำนันแสงใน
 ๑ พระแสงหว่างเครื่องสูงหลัง (คือ) พระแสงง้าว ขุนคชนาถกัณฑ์ ๑
 พระแสงหอกง่าม ขุนแสงสารภาพ ๑

พันพุดหมายบอกทนายเลือกแสงปืนคาบศิลาตามท้ายพระที่
 นั่งซ้าย ๕๐ ขวา ๕๐ รวม ๑๐๐ คน

และให้หมายให้ขุนโจมพลล้าน ๑ ขุนสะท้านพลแสน ๑ จี๊มำ
 นำขุนไชยธูชบโตน หลวงราชนิกุลถือธง ๕ ชายนำทางเสด็จ

กรมช้างซ้ายขวาเกณฑ์ช้างสำหรับ กระบวนเสด็จฯ ช้างพระ

ที่นั่งทรง ๑ ช้างพระที่นั่งรอง ๑ ช้างนำ ๑ ช้าง (ผูกพระที่นั่ง) หลังคาทอง ๑ ช้าง (ผูกพระที่นั่ง) ประพาสาโถง ๑ รวม ๕ ช้าง ช้างตั้งหน้า ๓ หลัง ๓ รวม ๖ ช้าง ช้างกันใน ๑๐ (ช้างกัน) นอกกองอาสา ๒๐ รวม ช้างกัน ๓๐ ช้าง แทรกขุนช้าง ๒ ปลัดช้าง ๒ นายเชือก ๒ ปลัดเชือก ๒ มหาดไทย ๑ กลาโหม ๑ จตุสดมภ์ ๔ หัวหมื่น มหาดเล็ก ๔ รวม ช้างแทรก ๑๘ ช้าง ช้างปืน ๒๐ ช้างเครื่อง มหาดเล็กซ้าย ๕ ขวา ๕ รวม ๑๐ ช้าง ช้างกูบสำหรับช้างใน ๔๐ ช้างพระประเทียบ พระที่นั่งหลังคาทอง ๑ (ช้างตั้ง) ช้างหน้า ๒ ช้างหลัง ๒ รวม ๕ ช้าง ช้างปืนหน้า ๕ ปืนหลัง ๕ รวม ๑๐ รวมช้าง (กระบวน) พระประเทียบ ๑๕ ช้าง^๑ รวมเป็นช้างกระบวนเสด็จของหลวง ๑๒๕ ช้าง กระบวนพระประเทียบ ๑๕ ช้าง รวมทั้งสิ้น ๑๔๔ ช้าง

ช้างพระที่นั่งผูกเครื่องลูกพลู^๒ ดาวทองคำ ชาวพระแสงเชิญพระแสงใสในเบาะ พระแสงปืนสั้นคู่ ๑ พระแสงพร้าองค์ ๑ กระบี่ม้าผูกช้างเบาะองค์ ๑ นายท้ายช้าง (เป็น) ควาญ ๑ พระที่นั่งหลังคาทอง ๔ ตำรวจยกมา กรมช้างผูกช้าง ชาวพระแสงเชิญพระแสงปืนสั้น ๑ พระแสงหอกด้ามเหล็กปิดทองคู่ ๑ พระแสงปืนยาวองค์ ๑ นายท้ายช้าง (จี) คอ ๑ ท้าย ๑ รวม ๒ คน ช้าง ๑ พระที่นั่งนำผูกเครื่องลูกพลู ดาวทอง ชาวพระแสงเชิญพระแสงกระบี่องค์ ๑ พระแสงพร้าองค์ ๑ รวม ๒ มาผูกทนายเลือกแสงปืนถือปืนคาบศิลา กลางช้างกระบอก ๑ นายท้ายช้าง (จี) คอ ๑ ท้าย ๑ รวม ๓ คน ช้าง ๑

ช้างตั้งผูกเครื่องม้าน ทนายเลือกแสงปืนถือปืนคาบศิลากลาง

^๑ ว่าด้วยช้างพระประเทียบตรงนี้ เห็นจะหมายความว่ากระบวนพระมเหสี

^๒ ในต้นฉบับเขียนลูกพลู อย่างนี้จะถูกหรือที่ถูกจะอย่างไรสงสัยอยู่

ข้าง ข้างละคน นายท้ายข้าง (จี) คอ ๑ ท้าย ๑ เป็นข้างตั้งหน้า ๓ หลัง ๓ รวม ๖ ข้าง

ข้างแทรก (เป็นข้าง) พัง พระกำแพง ๑ พระราชวังเมือง ๑ รวมขุนข้าง ๒ หลวงคชศักดิ์ ๑ หลวงคชสิทธิ์ ๑ รวมปลัดข้าง ๒ ขุนทรงศักดิ์ ๑ ขุนทรงสิทธิ์ ๑ รวมขุนเชือก ๒ หมื่นศรีสิทธิบาล ๑ หมื่นราชสิทธิกรรม ๑ รวมปลัดเชือก ๒ มหาดไทยกลาโหมจตุสดมภ์ ๖ หัวหมื่นมหาดเล็ก ๔ รวมข้างแทรก ๑๘ ข้าง

ข้างปืนใหญ่ หมื่นราชฤทธิ์ ๑ หมื่นราชรงค์ ๑ ดำรงในทำจำลองสัตตภัณฑ์เลกส่งให้หมื่นศรีสรเชษฐ หมื่นวิเศษสรชาญ คุมหัด เป็นทนายปืนกลางข้างๆ ละคน นายข้างจีคอ ๑ นายกองเป็นควาญ ๑ เสมอตัวหนึ่ง ทนายปืนกลางข้าง ๑ กรมข้างจีคอ ๑ ท้าย ๑ รวมเป็น ๓ คนปืนกระสุนนิ้วกึ่งกระบอก ๑ กระสุนโดด ๑๐ กระสุนปลาย ๒๐๐ รวม ๒๑๐ กระสุน หอกขัด ๑๐ แหวนขัด ๑๐ รวม ๒๐ เล่ม ธงผุดทองข้างละดอก แดงหน้า เขียวหลัง เป็นข้างหน้า ๑๐ ข้างหลัง ๑๐ รวมเป็นข้างพลาย ๒๐ ข้าง

ข้างกันในผูกเครื่องม้น ทนายถือปืนคาบศิลากลางข้างๆ ละคน ๑ ขุนหมื่นกองข้างนอกจีคอ ๑ ท้าย ๑ เป็นข้างซ้าย ๕ ขวา ๕ รวมเป็นข้างพลายกันใน ๑๐ ข้าง

กองข้างอาสาชั้นนอก มีทนายถือปืนคาบศิลากลางข้าง หมู่ดำรงกลางขึ้นนายโชติราช นายไชยราช ดำรงในเป็นทนายปืนเสมอข้าง ๑ ขุนหมื่นชาวกองข้าง (จีคอ) ๑ ทนายปืนกลางข้าง ๑ ไพร่นายข้าง (เป็นควาญ) ๑ รวม ๓ คน เป็นข้างซ้าย ๑๐ ขวา ๑๐ รวมข้างกันนอก ๒๐

ข้างเครื่องมหาดเล็ก สำหรับพระสุพรรณศรี พระล่วมทองข้าง

๑ สำหรับพระล่วมตะบัน พระโอสถสูบ พานพระชุดช้าง ๑ พระเต้าทองพระเต้าเงินช้าง ๑ หม้อลงพระบังคน กาพระบังคนช้าง ๑ พระตะพานเงินใส่พระสุธารสช้าง ๑ พชนีทอง พชนีแพรช้าง ๑ พระแสงกระสุน พระแสงง้าว พระแสงหอกช้าง ๑ พระกลดแดด พระกลดฝนช้าง ๑ พระสมุดพระกระดานชนวนช้าง ๑ พระปิ่นโตของเสวยช้าง ๑ รวมเป็น ๑๐ ช้าง มหาดเล็กเชิญเครื่อง จำหุ้มแพรกำกับเครื่องถวาย

หลวงพรหมบริรักษ์ หลวงสุริยภักดี ขุนสมุหพิมาน ขุนประธานมณเฑียร สนมทหารแต่งจำลองภูเบศรลายรง ขวาทิ้งแดง ข้ายทิ้งดำ

และหลวงราชา หลวงทิพราชา กรมช้างคุมหมู่จำเริญกรมช้างเครื่องมือสำหรับช่างปากไม้ ๑๐ (คน) คบเพลิงตัวละ ๒ ดอก ช่างขวา ๔๐ ข้าย ๔๐ รวมเป็น ๘๐ ช่าง

ช้างพระประเทียบพลาย ๔ พัง ๑๑ รวม ๑๕ ช้าง

ช้างพระที่นั่งหลังคาทอง นายพุดา นายจันปัญญา สี่ตำรวจเชิญมา กรมช้างผูก นายท้ายช้าง (จี) คอ ๑ ควาญ ๑

ช้างตั้งผูกเครื่องมั้น ทนายเลือกแสงปิ่นคาบคิลากลางช้างๆ ละคน เป็นช้างตั้งหน้า ๒ หลัง ๒

และช้างป็นใหญ่ เสมอช้างหนึ่ง ทนายป็นกลางช้าง ๑ กรมช้าง (จี) คอ ๑ ควาญ ๑ รวมเป็น ๓ คน ป็นกระสุนนิ้วกึ่งกระบอก ๑ กระสุนโดด ๑๐ กระสุนปราย ๒๐๐ รวม ๒๑๐ กระสุน หอกซัด ๑๐ แหล่นซัด ๑๐ รวม ๒๐ เล่ม ธงผูกทองธงละดอก แดงหน้า เขียวหลัง รวม ๒ ธง เป็นช้างตั้งหน้า ๕ หลัง ๕ รวม ๑๐ ช้าง

และช้างประทุกที่และสิ่งของพระคลังช้างหน้าและพระคลัง

ข้างในสำหรับไปตามเสด็จ ฯ นั้น ถ้าข้างหน้าพนักงานเจ้ากรมปลัด
กรมกราบทูลพระกรุณา ฯ สั่งเวรกรมข้างจ่าย ถ้าข้างใน ฯ กราบทูล
พระกรุณาสั่งทางว่าให้สนม (พลเรือน) สั่งเวรชาววังเวรมหาดไทย
ให้กรมข้างจ่าย กรมข้างจ่ายให้พนักงาน ฯ ปิดตราไว้แก่กรมข้าง
จ่ายข้างกระบวนเสด็จ ฯ และนอกกระบวนเสด็จ ฯ มากน้อยเท่าใด
พันภาณ (มหาดไทย) ได้เรียกหาว่ากรมข้าง ให้พลหัวเจ้าท่าน
สมุหนายกเอากราบทูลพระกรุณา

กรมม้าเกณฑ์ม้าผูกเครื่องทองคำ (พระที่นั่ง) ทรง ๑ (พระที่
นั่ง) รอง ๑ ม้าแข่งในถือนือปั่นถือนทวน ดาบขัดแล่ง ซ้ายตำรวจ ๑ ขุน
หมื่น ๕ ขวาทำรวจ ๑ ขุนหมื่น ๕ รวมตำรวจ ๒ ขุนหมื่น ๑๐ เป็น
๑๒ ม้าแข่งนอกถือนือเกาทัณฑ์ดาบขัดแล่ง ซ้ายตำรวจ ๒ จิ้น ๕ ขวาทำ
รวจ ๒ จิ้น ๕ รวมตำรวจ ๔ จิ้น ๑๐ เป็น ๑๔ ถือนทวนดาบขัดแล่ง
หมื่นพันชีซ้าย ๖ ขวา ๖ รวม ๑๒ รวมแข่งนอก ซ้าย ๑๓ ขวา ๑๓
เป็น ๒๖ ม้า

ม้าทิด^๑ ขุนกองถือนทวนดาบขัดแล่ง ปืนนกไฟรงผูกข้างม้าตัว
ละครบอก ซ้าย ๘ ขวา ๘ รวม ๑๖ ม้า

ม้าสวนทางไปหน้ากระบวนแห่ดาบขัดแล่ง ซ้ายหมื่นเทพ
สารถิ ๑ ขวามื่นพาชีไชย ๑ รวม ๒ ม้า

ม้าใช้ (กระบวน) หลังดาบขัดแล่ง หมื่นไกรสรแมนชี ๑
หมื่นแสนใจเพชรชี ๑ รวม ๒ ม้า

ม้านำเสด็จดาบขัดแล่ง ขุนโจอมพลถันชี ๑ ขุนสะท้านพล
แสนชี ๑ รวม ๒ ม้า

รวมกระบวนม้า ๖๐ ม้า พันภา (มหาดไทย) ได้เรียกหา

^๑ ต้นฉบับเขียน ทิด อย่างนี้ จะผิดหรือหมายความว่าอย่างไรสงสัยอยู่

ว่าวส่ง พณหัวเจ้าท่านสมุหนายกกราบทูลพระกรุณา

และขุนสุเรนทรวิจิตรคุมฝ้ายบ้านใหม่ ๕๐ ขุนอภัยเสนาคุม
ฝ้ายโพธิ์เรียง ๕๐ รวม ๑๐๐ คน หลวงเทพา (สัสดี) คุมเลกเรือ
ดั่งเรือกันซ้าย ๕๐ คน หลวงศรีภาพสมุด (สัสดี) คุมเลกเรือดั่งเรือ
กันขวา ๕๐ คน รวม ๑๐๐ คน ถือหอกถือพรว้า (เป็นกระบวน)
ท้ายพระที่นั่ง ๒๐๐ คน

และสัสดีเกณฑ์ยกเอาเลกฝ้ายเรือคฤห์สองตอน เรือศรีผ้า
แดง เรือที่นั่งกราบ เรือเจ้าหากรมมิได้ ห้ามปองทหารในซ้ายขวา
แสงในเครื่องนมัสการ คุม

และหมื่นนรินทรเสนี หมื่นศรีสหเทพ เกณฑ์ขุนหมื่นตามรถ
สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ (และ) พระเจ้าลูกเธอฯ รับเสด็จขึ้นไปพระ
พุทธบาท เจ้ากรม ปลัดกรมฝ่ายทหาร ขุนพิชัยนุราชธำมรงค์เจ้ากรม
๑ หมื่นมณีนราช (รถ) ปลัดกรม ๑ รวมฝ่ายทหาร ๒ ฝ่ายพลเรือน
ขุนราช (รถ) ยานบริรักษ์ เจ้ากรม ๑ หมื่นรัตภูบาล ปลัดกรม ๑
รวมฝ่ายพลเรือน ๒ รวม ๔ คน

และรถพระที่นั่งทรงจตุรมุข เป็นพนักงานสี่ตำรวจ รวมกันรถ
๑ พระประเทียบ กรมหลวงพิพิธมนตรี^๑ สนมตำรวจซ้ายขวาทำ (รถ)
๑ รถพระราชทานพระสงฆ์ รถสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ รถพระเจ้าลูก
เธอ หลานเธอ รถฝ่ายทหารเป็นพนักงานตำรวจในซ้ายขวา ตำรวจ
ใหญ่ซ้ายขวา ตำรวจนอกซ้ายขวา ทหารในซ้ายขวา สนมทหารซ้าย
ขวา อาสาหกเหล่าและรถฝ่ายพลเรือนเป็นพนักงานมหาดไทย
(หน้าที่) ขุนราชอาญา (สมุหบัญชี) จตุสดมภ์ กรมช้างซ้ายขวา
กรมสรรพากรใน กรมสรรพากรนอก กรมล้อมวัง ได้ทำ และกระบือ

^๑ พระมเหสีของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ

จักรถนั้นกรมนาได้จ่าย

อนึ่ง โค (และ) เกวียน (นั้น) พันจันท์เวรทางเกณฑ์กรมการหัวเมือง เมืองมโนรมย์ ๑ เมืองชัยนาท ๑ เมืองสิงห์บุรี ๑ เมืองสรรค์บุรี ๑ เมืองอ่างทอง ๑ เมืองอินทร์ ๑ เมืองพรหม ๑ เมืองลพบุรี ๑ เมืองสระบุรี ๑ แขวงสี่ทิศ^๑ ให้เอาโค (และ) เกวียนมาบรรทุกสิ่งของข้างหน้าข้างใน ของเครื่องเล่น (มหรสพ) ของดอกไม้เพลิงของแสงสรรพายุทธ ขึ้นไปพระพุทธรูปตามบัญชี (เจ้าพนักงาน) ข้างใน (คือ) หมื่นเทพขันที หมื่นราชขันที (และ) เจ้าพนักงานข้างหน้า^๒ (แต่จำนวนเกณฑ์) จะเป็นเมืองใดมากน้อยเท่าใดจำมิได้ ถ้ามิได้โคเกวียน กรมการแขวงเอาเงินมาให้เจ้าพนักงานชำระโคเกวียน และเงินค่าโคเกวียนทั้งนี้ กรมการแขวงเรียกเอาแก่ราษฎรเสมอเรือน ๑ เสมอกัน เรือนละบาท ๑ (ค่า) หมายเรือนละ ๒ สลึง (คือ ๕๐ สตางค์) ครั้นอยู่มาทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ สั่งว่า ราษฎรเสียค่าโคเกวียนแต่เมืองจัตวา และแขวงหัวเมืองฝ่ายเหนือ นอกกว่านี้มิได้เสียค่าโคเกวียน ให้เฉลี่ยเอาค่าโคเกวียนให้ทั่วจงทุกหัวเมือง กองราษฎรได้เสียค่าโคเกวียน (ครัว) ฉกรรจ์เรือนละสลึง ๑ หมายเรือนละเฟื้อง ๑ ได้เงินมากน้อยเท่าใดส่งไว้พระคลัง ต่อเสด็จ ฯ จึงเอาเงินนั้นมาจ่าย ถ้าเหลือส่งเข้าพระคลังหลวง

ล้อมวงที่พระพุทธรูป

ครั้นเสด็จฯ ถึงพระพุทธรูป ล้อมวังตั้งตาริ้ววางขวาง กระจับเหล็กกรอบพระตำหนัก ๕ สอก (ตั้งเป็น) ๑๐ กอง กอง ๑ ปืนตาตะคร้ำ เงินกระบอก ๑ ปืนหามแล่นกระบอก ๑ ปืนคาบชูด ๑๐ กระบอก ปืนทองกระสุนปราย ๑๐ กระบอก รวมปืน ๒๒ กระบอก

^๑ แขวงสี่ทิศอยู่ในจังหวัดกรุง ฯ คือแขวงรอบกรุง ๑ แขวงเสนา ๑ แขวงอุทัย ๑ แขวงนคร ๑ รวมเป็น ๔ แขวง

^๒ ตรงนี้ต้นฉบับเห็นจะตกชื่อเจ้าพนักงาน

ธนู ๕ คัน หน้าไม้ ๕ คัน โล่ห์ ๕ ขวากกระบี่ ๕๐ หลุม คนกองละ ๖๐ คน (หรือ) ๗๐ คน ทหารในอาสาพิเศษอยู่นอกล้อมวัง ทหารใน ๒ กอง ๑๖ คน อาสาพิเศษ ๑๖ คน

และประตูล้อมวังนั้นชาววังได้กำกับรักษาด้วย

และสัสดี พันเทพราชยกเลิกเรือพระที่นั่ง เรือดั่ง เรือกัน เรือ ศรีผ้าแดง เรือคฤห์ มานอนชุ่มหน้าฉาน และท้ายสนม

และกรมช้างกรมม้าเกณฑ์ช้างเกณฑ์ม้าตระเวน ๔ ขามตาม ช้างและขวา เหมือนอย่างเมื่อเสด็จประทับแรมอยู่ ณ พระตำหนัก ทำเจ้าสนุก

อนึ่ง หมื่นนรินทรเสนี พันเทพราช ฝ่ายทหารเกณฑ์ขุนหมื่น ไพร่ถือปืนนกไฟ และฝ่ายพลเรือน หมื่นศรีสหเทพ พันพุดมเกณฑ์ ขุนหมื่นสัสดีเกณฑ์ไพร่ถือหอก ตั้งกองร้อยคอยเหตุ ตระเวนพิทักษ์ รักษาชั้นนอกห่างพระตำหนักออกไปทาง ๑๕๐ เส้น ๑๐๐ เส้น ๕๐ เส้น ๓๐ เส้น ตระเวนบรรจบถึงกันเป็นคนกองร้อย ๕ กอง ตั้งอยู่ ธารทองแดงกอง ๑ ห้วยวังวากอง ๑ ศิลาตาดกอง ๑ ท้ายเขาดกกอง ๑ พุหลวงกอง ๑ กองตระเวน (อีก) ๕ กอง ตั้งอยู่หนองบัวกอง ๑ หนองสามสิบกอง ๑ ป่าไม้แดงกอง ๑ เขาดินกอง ๑ ทุ่งศิลาตาดกอง ๑ กองคอยเหตุ ๒ กอง ตั้งอยู่พุนกยูงกอง ๑ หนองคณทีกอง ๑ กอง ตั้งเชิงเขา ๒ กอง เสมอกอง ๑ ทหารนาย ๑ ไพร่ถือปืน ๑๐ พลเรือนนาย ๑ ไพร่ถือหอกถือหาว ๑๐ รวมเป็นกองละ ๒๒ คน เลกกองคอยเหตุกองตั้งทั้งนี้ตระเวนบรรจบถึงกัน พนักงานตำรวจ ในซ้ายขวาผู้อยู่เวรได้ตรวจตราเอากราบทูลพระกรุณา ฯ

อนึ่ง ถ้าทรงพระกรุณามีให้อาข้างบรรทุก ๒ เที้ยว กรมช้าง เกณฑ์ขุนหมื่นคุมไพร่ถือหอกถือหาว พันภาณแตงนายรองมาตั้ง

ด่านห้ามมิให้ช้างกลับ อยู่ที่หนองคณทีกอง ๑ พุหลวงกอง ๑ พุนก
ยุงกอง ๑ รวม ๓ กอง กอง ๑ (มี) นาย ๑ นายรอง ๑ ไฟร์ ๒๐ รวม
๒๒ คน

อนึ่ง ดอกไม้เพลิง เครื่องเล่นทั้งปวง สำหรับสมโภชพระพุท
บาท (นั้น) เป็นพนักงานพันจันที่ได้กะเกณฑ์ตรวจตราว่ากล่าว

๓. การรักษาพระนครเวลาเสด็จไม่อยู่

อนึ่งถ้ามีที่เสด็จไปพระพุทบาท (หรือ) เมืองลพบุรี (หรือ)
เมืองเพ็ชรบุรี^๑ นครบาลเกณฑ์รักษากรุง ฯ

กรมล้อมพระราชวัง พระเพ็ชรพิชัยตั้งกองชุมนุมอยู่จวนท้อง
สนามกลาง ขุนหมื่นคุมไพร่ขึ้นรักษาป้องกันเชิงเทินรอบพระราชวัง
กรม ๑

กรมวังนอกอยู่ติดดาบขาววัง หลวงราชฤทธานนท์ หลวง
นนทเสน ขุนหมื่นชาววังนอก เหล่า ๑

กรมวังเกณฑ์ ขุนอินอาญา ๑ ขุนเทพสุภา ๑ ขุนพรหมสุภา ๑
(ตุลาการศาลกรมวัง) ๓ คน อยู่จำหล่อประตูท่าสิบเบี้ย (เหล่า ๑)

และ (พนักงาน) อยู่รักษากรุง ตะเวทนอกที่ห้าม ตั้งกองชุม
๓ กอง ตั้งกองรักษาจำหล่อและตะเวทในกรุงตามอำเภอ ๘ กอง
ตะเวทนอกกรุงตามอำเภอ ๘ กอง รวม ๑๖ กอง เป็น (คือ)

ขุนสัสดี ๑ ขุนสารวัตร ๑ นายตำรวจซ้าย ๑ นายห้ามรงค์ ๔
นายบัญชากลาง ๑ รวม ๘ นาย ไฟร์สม ๘๐ รักษาผู้ร้าย ๘ ลูก รวม
๘๘ คน

^๑ ทั้ง ๓ แห่งนี้เป็นที่เสด็จประพาสเนื่อง ฯ

พระยายมราช ๑ หลวงขุนหมื่น ๑๐ เสมียนทนาย ๒๐ ไพร่
สมกำลัง ๒๐๐ รวม ๒๓๑ คน ตั้งกองขั้ดดาทัพอยู่ท้องสนามหน้า
พระศพ^๑ เพลากลางคืนไปตระเวนตรวจตราทั่วกรุง ฯ

หลวงรองเมือง ๑ เสมียนทนาย ๑๐ ไพร่สม ๕๐ รวม ๖๑ คน
ตั้งอยู่ป้อมเพ็ชรบางกะจะ และไปตระเวนตรวจตราอำเภอทหาร

ขุนเทพผล ๑ เสมียนทนาย ๗ ไพร่สม ๓๒ รวม ๔๐ คน ตั้งอยู่
ณ จำหล่อสะพานลำเหย ตระเวนอำเภอพลเรือน

(กองตระเวนกรมเมือง) ตั้งกองรักษาจำหล่อ และตระเวนใน
กรุง ฯ ๔ อำเภอ ขุนยี่สารบุรี ๑ หมื่นยี่สารบุรี ๑ ขุนวิจารณ์ภูธร ๑
ขุนตระเวนรักษา ๑ หมื่นจิตรบริบาล ๑ ขุนภักดีภูวดล ๑ หมื่น
ภักดีภูวดล ๑ ไพร่สมนายละ ๑๐ คน รวมนายไพร่ ๘๘ คน

(กองตระเวนกรมเมือง) ตระเวนนอกกรุงฯ ตามพนักงาน ๔
อำเภอ ขุนนครภักดี ๑ หมื่นนครภักดี ๑ ขุนจ้านงบุรี ๑ หมื่นจ้านงบุรี
๑ ขุนแผ้วภูวดล ๑ หมื่นแผ้วภูวดล ๑ ขุนไชยบุรีบาล ๑ หมื่นไชย
บุรีบาล ๑ ไพร่สมนายละ ๑๐ รวมนายไพร่ ๘๘ คน

รวม (พนักงานในกรุง ฯ เกณฑ์รักษาพระนคร) นาย ๖๑ ไพร่
๕๒๒ คน เป็น ๕๘๓ คน

อนึ่ง มีตราสั่งให้หาผู้ครอง (และ) ผู้รั้งเมือง (คือ) เมือง
วิเศษไชยชาญ ๑ เมืองอินทบุรี ๑ เมืองพรหมบุรี ๑ (เมืองสิงห์บุรี)
เมืองสรรค์^๒ ๑ เมืองนครชัยศรี ๑ เมืองสุพรรณบุรี ๑ เมืองราชบุรี ๑
รวม ๘ เมือง เข้า (มา) บรรจบอยู่รักษากรุงฯ ได้ตระเวนทางเรือ
รอบกรุงฯ ๘ ลำ เป็น (จำนวน) นาย ๘ ไพร่เมืองละ ๕๐ คน รวมเป็น
๔๐๘ คน

^๑ ที่ว่า หน้าศพ ตรงนี้ จะเป็นตรงไหนสงสัยอยู่

^๒ ในต้นฉบับเขียน เมืองสรทบุรี สันนิษฐานว่า จะเป็นสรรค์บุรี

กรมทำซ้ายขวาเกณฑ์แบ่งอยู่รักษากรุง ฯ รักษาจำหล่อ
ตระเวนบรรจบถึงกันตามอำเภอ เป็น (คือ)

ขุนทองสื่อขุนทองสมุทอำเภอจีน (รักษา) แต่วัดจีนถึงประตูจีน
ขุนโกษาอิศหาก ขุนราชเศรษฐี อำเภอแขก (รักษา) แต่
สะพานประตูจีนถึงวัดนางมุก เลี้ยวลงไปถึงประตูใต้ท้าย

สอรรประรำ^๑ วิประวาชี อำเภอพราหมณ์เทศ (รักษา) แต่
หน้าวัดนางมุกมาวัดอแม่ทั้งละถูกูไปถึงเสาชิงช้ากองตระเวนกรมทำ
กอง ๑ นาย ๑ ไพร์ ๑๐ คน ๖ กองรวมเป็น ๖๖ คน

ขุนโรงขุนศาลอยู่รักษาช่องจำหล่อตามหน้าที่ทุกกรม และเจ้า
กรมปลัดกรมนอกกว่านี้ แบ่งไว้ประจำการรักษาที่เสด็จออก รักษา
ทิมดาบ รักษาโรงแสง รักษาคลัง รักษาฉาง รักษาศาลาถูกูขุน ตาม
พนักงานทุกกรม

ข้าราชการผู้อยู่ทั้งนี้ พนักงานเสมียนตรากรมพระนครบาลได้
เรียกบัญชา เข้างบ่งให้ พณหัวเจ้าท่านสมุหนายก และผู้อยู่ประจำ
การกรุงฝ่ายทหาร (นั้น) พันเทพราชเรียกบัญชาส่งให้พณหัวเจ้าท่าน
สมุหพระกลาโหม (แต่ก่อนเสด็จ) ครั้นเสด็จไปแล้ว ข้าทูลละออง
ธุลีพระบาทผู้อยู่รักษากรุงฯ บอกเข้าไปยังทัพหลวง

และการทหารซึ่งหมื่นนรินทรเสนี พันเทพราช พันทิพราช
พันอินทราช พันพรหมราช กะเกณฑ์ทั้งนี้ เอาว่าแก่สมุหพระกลาโหม
พระสุรเสนา หลวงธรรมไตรโลก หลวงเทพอรชุน ฝ่ายพลเรือน ซึ่ง
หมื่นศรีสทเทพ พันพุด พันภาณ พันเภา พันจันท กะเกณฑ์ทั้งนี้
เอาว่าแก่สมุหนายก หลวงอำมาตย์ หลวงราชินิกุล (ต่าง) บังคับ
บัญชาตามราชการ ขอเดชะ ฯ

^๑ ดันฉบับเขียนอย่างนี้ จะถูกหรือที่ถูกจะเป็นอย่างไร หาทราบไม่

ตอนที่ ๒

๔. ตำราหน้าทิ่มหาดเล็ก

อย่างธรรมเนียมมหาดเล็กแต่ก่อน ให้หมื่นสารเพรภักดี หมื่นศรีสรักษ์ หมื่นไวยวรนาถ หมื่นเสมอใจราช นายศักดิ์ นายสิทธิ์ นายฤทธิ์ นายเดช สั่งสอนว่ากล่าวมหาดเล็ก จ่า, หุ้มแพร, เลว. ผู้ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว โดยสุจริต

เวรขวาเวร ๑

หมื่นสารเพรภักดี ๑ นายศักดิ์นายเวร ๑ นายจ่าขง ๑ รวม ๓ คน
นายจันมีชื่อ ๑ นายสนิท ๑ นายชัยขรรค์ ๑ หุ้มแพร ๓ คน รวม ๖ คน

เวรซ้ายเวร ๑

หมื่นเสมอใจราช ๑ นายสิทธิ์นายเวร ๑ นายจ่ายวด ๑ รวม ๓ คน
นายจิตร ๑ นายสุดจินดา ๑ นายพลพ่าย ๑ รวมหุ้มแพร ๓ คน
รวม ๖ คน รวมขวาซ้าย ๑๒ คน พนักงานรวมกัน

เวรขวาเวร ๑

หมื่นไวยวรนาถ ๑ นายฤทธิ์นายเวร ๑ นายจ่าเรศ ๑ นายกวด
๑ นายพลพัน ๑ นายเล่ห์อาวุธ ๑ รวมหุ้มแพร ๓ คน รวม ๖ คน

เวรซ้ายเวร ๑

หมื่นศรีสรักษ์ ๑ นายเดชนายเวร ๑ นายจ่ารง ๑ รวม ๓ คน
นายขัน ๑ นายเสน่ห์ ๑ นายสรวิไชย ๑ หุ้มแพร ๓ รวม ๖ คน
รวมขวาซ้าย ๑๒ คน พนักงานรวมกัน

เข้า ๒ วัน ออก ๒ วัน ขวายเป็นเวรรับสั่งข้างขึ้น ซ้ายเป็นเวรรับสั่งข้างแรมถ้ามีการสงครามข้าศึกยกถ่วงเข้ามาถึงในขอบเขตเสมาและมีที่เสด็จพระราชดำเนินไปประทับแรม ดุจหนึ่งพระพุทธรูปบาทและเมืองลพบุรี เพลาคำให้เข้ามานอนเวรประจำของทั้ง ๔ เวร และนายกวด นายจันมีชื่อพนักงานรวมกัน พระแสงกันหย่น พระแสงกริช พระล่วม พระสุพรรณศรี ผ้าเช็ดพระพักตร์ เครื่องทรงพระพักตร์ เครื่องพระสำอาง พระสุคนธ์ ฉลองพระบาท สิ่งของในห้องเครื่องขวา

นายสนิท นายเล่ห์อาวุธ พนักงานรวมกัน พระแสงดาบไทย พระแสงเขนตั้ง ธารพระกร นายไชยขรรค์ นายพลพัน พนักงานรวมกันพระแสงปิ่น พระแสงดาบญี่ปุ่น พระแสงกระบี่ พระแสงนาค พระแสงเหล็กเพลิง

นายจัน นายพลพ่าย พนักงานรวมกัน ขันทรง ผ้าเช็ดพระเสโท พระเต้า หม้อลงพระบังคน พระโอสถ พระสุธารสร้อน พระสุธารสเย็น น้ำสรกร้อน น้ำสรเย็น เครื่องของควา เครื่องของเสวย เครื่องสำหรับลงพระบังคน พัดนี้ฝักมะขาม พัดนี้ทอง พัดนี้แพร สุหร่ายทองแดง ถาดชุด พระโอสถสุบ หมากruk สะกา พระสุพรรณราช

นายจิตร นายสรวิไชย พนักงานรวมกัน พระแสงหอก พระแสงง้าว พระแสงทวน พระแสงธนู พระแสงเกาทัณฑ์ พระแสงกระสุน พระแสงกล้องสลัด ธารพระกร

นายสุดจินดา นายเสน่ห์ พนักงานรวมกัน พระชันษา พระสุพรรณบัตร พระศาสตราคม พระราชปฏิสันถาร พระตะกรุด พิสมร พระสมุด พระกระดานชนวน

และหีบหนังท้ายพระที่นั่งอยู่ในห้องเครื่องขวาเป็นพนักงานชาวเครื่องขวา เครื่องซ้ายอยู่ในห้องเครื่องเป็นพนักงานชาวเครื่อง

(ซ้าย) ชาวพระสมุค มีพระอักษร หามีพระอักษรไม่ กระดานชนวน และดินสอแก้ว ดินสอเกรง ดินสอดำ อยู่ในห้องเครื่องนั้นเป็นพนักงานชาวพระสมุค เครื่องนมัสการและชุบสรอง จับสรอง ข้างในส่งออกมาเป็นพนักงานเวรรับสั่งได้รับถวาย และเครื่องจบพระหัตถ์สนมรับมาต่อข้างใน ส่งให้มหาดเล็กเวรรับสั่งถวายจบพระหัตถ์ แล้วสนมรับไปบูชา

ถ้ามหาดเล็กจะเข้ารับเวร ให้รับแต่เพลาบ่าย ๕ โมง ให้นายเวรจำหุ้มแพร ตรวจเครื่องตอกันไว้ให้ครบตามซ้ายตามขวา และสืบถามเอาข้อราชการไว้ให้แจ้ง ผู้จะออกเวรไปให้บอกข้อราชการ และส่งเครื่องตามซ้ายตามขวาตอกันจึงออกเวรไป และให้หัวหมื่นนายเวรจำหุ้มแพรเฝ้าคอยรับสั่งและถวายเครื่องอย่าให้ขาดได้ตามเกณฑ์กันไว้

นั่งยามๆ คำ หุ้มแพร เลวคอยรับสั่งเฝ้าแก่ ออกมาสั่ง ยามสามหุ้มแพร เลวคอยรับสั่งใช้ข้างหน้า ยามรุ่ง หุ้มแพร เลวคอยรับสั่งข้างหน้าและอ่านตรวจถวาย นั่งยามนั้น ชาวที่นั่งด้วยทุกยาม ครั้นตีทุ่มตียาม ให้มหาดเล็กเป่าสังข์ ตีกรับด้วยทุกที่ไปจนตี ๑๑ ทุ่ม แล้วให้ผู้นั่งยามคอยรับสั่ง ฟังปากเสียง และคอยเหตุการณ์ ถ้าเกิดเพลิงและมีเหตุการณ์ขึ้นเมื่อใด ให้กำหนดทุ่มโมงไว้ ควรจะร้องกราบทูลพระกรุณาให้ร้องกราบทูลพระกรุณาโดยเร็ว ถ้าเสด็จอยู่ที่ข้างในไกลอยู่จะร้องกราบทูลมิได้ ให้เร่งบอกเข้าไปให้ข้างในจะได้กราบทูล

ถ้าเสด็จออกมาให้มหาดเล็กเฝ้าทูลละออง ฯ แต่หน้า แต่ซ้าย แต่ขวาพระที่นั่ง ห้ามอย่าให้เฝ้าใกล้พระที่นั่ง และเฝ้าใช้สอยในที่เสด็จออกให้กลานด้วยศอก ให้เฝ้าเป็นอันดับกันออกมาตามผู้ใหญ่ผู้น้อย อย่าให้ผู้น้อยเฝ้าเกินผู้ใหญ่

ถ้าจะถวายเครื่องและพระแสงให้ผู้น้อยส่งผู้ใหญถวาย อย่าให้ผู้
น้อยล่วงผู้ใหญ่ขึ้นไปถวาย ถ้าจะเชิญเครื่องและพระแสง และรับ
ต่อพระหัตถ์ก็ดี ให้จบศัรษะเอางานเสียก่อน จึงถวายพระแสง ถวาย
เครื่อง รับเครื่อง เชิญเครื่อง พระแสงและเครื่อง ถึงลับพระที่นั่งให้
เอางานก่อนจึงเชิญ ถ้าเชิญพระแสงเข้ามาถวายและตามเสด็จ อย่า
ให้กลับคมกลับปลายพระแสงเข้ามาต่อพระที่นั่ง ถ้าจะเชิญพระแสง
ดาบ พระแสงกระบี่ตามเสด็จ ให้เชิญสองมือ ให้คมลงไว้ข้างบ่า
อย่าให้ถือนิ้วเดียวพาดบ่า ดุจแบกดาบขุนนาง ถ้าจะเชิญเครื่องและ
ตามเสด็จในท้องพระโรง และที่เสด็จออกปุเสื้อปุพรมให้คุกเข่าคลาน
อย่าให้เดิน

ถ้าทรงตรัสสั่งประการใดมิได้จำเพาะชื่อให้หัวหมื่นรับสั่ง ถ้า
หัวหมื่นมิได้เฝ้าอยู่ ให้นายเวรรับสั่ง ถ้าหัวหมื่นนายเวรมิได้เฝ้าอยู่
ให้จ่ารับสั่ง ถ้าหัวหมื่นนายเวรจ่ามิได้เฝ้าอยู่ ให้หุ้มแพรรับสั่ง อย่า
ให้ผู้น้อยรับสั่งล่วงผู้ใหญ่ๆ รับสั่งแล้ว ให้แต่จ่าแต่หุ้มแพรไปตาม
ควรราชการ ถ้าทรงสั่งจำเพาะผู้ใหญ่ไปจึงไปตามรับสั่ง ถ้าและทรง
สั่งมหาดเล็กเลวก็ให้มหาดเล็กเลวรับสั่งเถิด แต่เมื่อจะออกไปนั้นให้
กราบลงสามที แล้วคลานด้วยศอก ถอยหลังออกไปจนสุดที่เฝ้าแล้ว
ถวายบังคมอีกสามทีจึงวิ่งไป อย่าให้ยืนขึ้นวิ่งไปในที่เฝ้า

อนึ่ง ถ้าจะมาสั่งราชการสิ่งใด ให้มหาดเล็กจดหมายไว้
แล้วอ่านให้เจ้าแก้วฟัง ถ้าเจ้าแก้วว่าชอบแล้วให้พิเคราะห์ดูในข้อรับสั่ง
ถ้าเป็นข้อพระราชทรัพย์และเนื้อความข้อใหญ่ ก็ให้กราบทูลพระ
กรุณาตรองก่อนจึงส่งไป ถ้าเป็นการเบ็ดเสร็จ ก็ให้สั่งชาววังไปตาม
รับสั่ง ให้จดหมายเวรชาววัง เวรมหาดไทย เวรกลาโหม ไว้จงทุกครั้ง

ถ้าและทรงสั่งให้เรียกทองเรียกเงินเป็นการเรื่อนั้น ให้

มหาดเล็กไปเรียกเอาต่อชาววังผู้อยู่เวรๆ ไปเรียกเอา ต่อเจ้าพนักงาน
พระคลังมหาสมบัติมาถวาย ทรงพระกรุณาพระราชทานข้าทูล
ละอองฯ เป็นการบุญ จดหมายรับสั่งฯ เสร็จไปให้พระคลังสุกรัตทำ
ตราให้ข้างใน สั่งเวรไปให้พระคลังวิเศษทำตราให้ข้างใน สั่งเวรไปให้
ชาววังทำตราให้พระคลังมหาสมบัติ ถึงทรงพระกรุณาให้เรียก
สิ่งของในท้องพระคลังทั้งปวงเป็นการเร็วก็เหมือนกัน

อนึ่ง อย่าให้มหาดเล็กเลิกมานแหวกแฉ่งมองดูข้างใน คบหา
พูดจากันเป็นอันขาดทีเดียว ถ้ามหาดเล็กจะเข้าไปวางพระแสงง้าว ณ
ที่ข้างในนั้น ชาวที่กำกับ และเฝ้าที่รับเข้าไปอย่าให้เข้าไปแต่ผู้เดียว

อนึ่ง พระแสงง้าวทอดที่ข้างในและพระแสงกระบี่ พระแสง
ดาบทรงอยู่ที่ข้างในนั้น เดือนหนึ่งสองเดือน ให้หัวหมื่นนายเวรจำ
หุ้มแพรเชิญพระแสงคู่ผลัดเข้าไปกราบทูลพระกรุณาผลัดออกมาชำระ

อนึ่ง หม้อพระสุธารสชาวน้ำเสวยเอามาส่งนั้น ให้มหาดเล็ก
พนักงานเทียบดูแล้วรับไว้ เอาผ้าขาวปิดปากดีตราประจำเล็บไว้
เมื่อเต็มพระเต้าแล้วให้ปิดตราประจำเล็บไว้ด้วย ต่อทรงเรียกพระ
สุธารสจึงให้แก้ตราเปลื้องถุงแล้วจึงถวาย ถ้าเสด็จออกและเข้าที่
เสวยข้างหน้า มหาดเล็กซ้ายขวาเชิญเครื่องตั้งตามซ้ายตามขวา
แล้วให้เขียนแผนที่ไว้เป็นอย่างดี

ถ้าบอกฎีกาอาการพระสังฆราชราชาคณะอาพาธ อาการกรม
พระราชวัง ฯ ประชวร อาการเจ้าต่างกรมประชวร อาการข้าทูลละ-
ออง ฯ ป่วย มหาสงกรานต์, พระราชพิธี จันทร สุริย์ ช้าง ม้า เข้ามา
ให้กราบทูลพระกรุณา เป็นพนักงานมหาดเล็กหุ้มแพร ยามค่ำรับเอา
กราบทูลพระกรุณา แต่อาการพระสงฆ์ราชาคณะ ข้าทูลละออง ฯ
และอาการกรมพระราชวัง ฯ อาการเจ้าต่างกรม มหาสงกรานต์ พระ

ราชพิธีจันทรอปรากา สุริยอปรากา ช้างม้านั้น ให้ส่งหัวหมื่นนายเวร
กราบทูล

ถ้าแต่งที่พระบรรทมและที่เสด็จออกพระตำหนักพลับพลา
แห่งใด ๆ นั้น มหาคเล็กพนักงานเชิญพระแสงง้าวล่องไปทอดที่ ถ้า
เสด็จออกทอดพระเนตรเสือนั้น พระแสงหอกบังถอดฝักไว้ พระ
แสงง้าวถอดกัณฑ์ไว้

อนึ่ง ถ้าเสด็จไปประพาส ถ้าและทรงประพาสให้มหาคเล็ก
คอยรับพระแสงกระบี่พระแสงดาบทรง ครั้นทรงรัดพระองค์แล้วจึง
ถวายพระกัณฑ์ยันต่อทรงเครื่องต้นพระมาลาฝรั่งแล้ว จึงถวายพระ
แสงดาบเขลยและฉลองพระบาท (ฉบับขาด) พระที่นั่งนั้นจะได้วาง
พระล่วมหลังเจียด พระสุพรรณศรีน้อย พักษนี ด้ามจิว หม้อลงพระ
บังคน เครื่องต้นช้างตามเสด็จนั้น พระล่วมทอง พระเต้าหนั่ง พระ
สุพรรณศรี พักษนีทอง พระแสงหอก พระแสงทรง พระแสงกระสุน
พระตะพาบเงิน หีบหนั่ง พระปิ่นโตเครื่อง

อนึ่ง มีที่เสด็จ ๆ ทรงเรือพระที่นั่งศรีสักหลาดพระที่นั่งกราบ
เชิญเครื่องลงเรือพระที่นั่ง มหาคเล็กชาวเรือขวาได้เชิญ พระล่วม
ทองเงินบาทซัง ๑ เงินสลึงซัง ๑ เงินเฟื้องซัง ๑ รวม ๓ ซัง หีบหนั่ง
ถุงพระบาท สนับพระหัตถ์ มหาคเล็กชาวพระสมุค และชาวเรือ
ซ้ายได้เชิญ พระเต้า หม้อลงพระบังคน กระดานชนวน พระสมุค
มหาคเล็กใช้เวรได้เชิญพระแสงกระสุน หีบพระโอสถ ชาวพระภุษา
ได้เชิญถุงพระภุษา และชาวพระแสงได้เชิญพระแสงง้าวลงหว่างเรือ
พระที่นั่ง ชาวพระแสงปิ่นได้เชิญพระแสงปิ่นลงหว่างเรือ พระแสง
ปิ่นยาวผูกกับเสากันยาหน้าม่านบอก ๑ พระแสงปิ่นสั้นวางข้างพระ
ยี่ภู่ขวาบอก ๑ ซ้ายบอก ๑ รวม ๒ บอก วางปากบอกไปท้ายเรือ

พระที่นั่ง วังไว้อัตรา

ถ้าข้างในลงเรือด้วย และให้หัวหมื่นนายเวรฯ รับสั่งลงเรือ พระที่นั่งคน ๑ กับชาวพระแสงปืนคน ๑ และชาว (แสง) นั้นถือ ปืนสำหรับมือและกระสุนคอยห้ามต่ำห้ามสูง และมหาดเล็กนั้นได้ เรียกกระยะทางและหาว่าเรือผู้จะชักจะนำจะตามเสด็จนั้น และ ข้าราชการซึ่งตามเสด็จไปนั้น ถ้าทรงพระกรุณาตรัสถาม จะได้กราบ ทูลพระกรุณา แต่ระยะทางนั้นให้กราบทูลตามระยะจนถึง และให้ ระแวงระวังดูแลทักษ์ห้ามปราม อย่าให้เรือนอกกระบวนปั่น ปลดปลอมได้ ลงท้ายเรือพระที่นั่งนั้น ชาวพระภูษาคน ๑ หุ้มแพร เหววว่างเวรคน ๑ ให้ตรวจตราเครื่องท้ายเรือพระที่นั่ง และคอยรับสั่ง ถวายเครื่อง ถ้าเห็นผู้คนต่ำสูงให้ยิงด้วยกระสุน และมหาดเล็ก จำ หุ้มแพร เลว ซึ่งจะล่วงไปรับเสด็จ ให้เรียกหาว่าข้าราชการทั้งปวง ไว้รับเสด็จ ถ้าและข้างในมิได้ลงเรือด้วย ให้หัวหมื่น นายเวร จำ เหว รับสั่ง ลงหมอบเฝ้าหน้าพระที่นั่ง ให้หุ้มแพร เหวรับสั่งลงหน้าเรือ

อนึ่ง ถ้าทรงเรือพระที่นั่งถึงเป็นพยุหยาตรา มหาดเล็กชาว เครื่องขวาได้เชิญพระล่วมกุดั่น พระสุพรรณศรีปากแฉก ไปวางข้าง พระที่นั่งนั้น และมหาดเล็กซ้ายเชิญพระแสงหอกขัดผูกเรือพระที่นั่ง ให้มหาดเล็กชาวเครื่องซ้ายขวาเชิญพานพระขันหมาก หีบหนัง พระ เต้า หม้อและเครื่องลงพระบังคน พระสมุดกระดานชนวน ลงตั้งข้าง ท้าย ตัวชาวเครื่องลงรักษาไปด้วย ให้หัวหมื่น นายเวร จำ หุ้มแพร ผู้ลงเรือพระที่นั่ง นุ่งสมปักกลาย ห่มเสื้อครุย ใส่พอกเกี้ยวตาม บรรดาศักดิ์ ตะพายดาบตามตำแหน่งหัวหมื่นนายเวร นั่งข้างแคร่ คอยรับสั่ง และทูลระยะทาง ถวายเครื่องข้างละสองคน มหาดเล็ก จำ หุ้มแพร เลว ถือพระแสงดาบ ๑ พระแสงเขน ๑ พระแสงหอก ๑

นั่งกลางตามพลำคาน เป็นแถวตรงหน้าพระที่นั่งออกไป แล้วถือ พักษนีทอง ๑ พระแสงหอกงาม ๑ พระแสงง้าว ๑ อยู่ท้ายพระที่นั่ง ตามพลำคาน ครั้นถึงฉนวนที่ประทับแล้ว ถวายฉลองพระบาท และ เชิญเครื่องขึ้นไปตามเสด็จ และมหาดเล็กซึ่งล่องไปรับพระแสง เปลื้องเครื่องแล้วถวายพระแสง ทรงฉลองพระบาท

อนึ่ง ถ้าเสด็จไปจุดเทียนพระวรวรณานั้น ให้มหาดเล็กลงหน้า เรือพระที่นั่ง เชิญพานข้าวตอก พานดอกไม้ ชาวพระแสงเชิญหน้า เพลิง เหล็กเพลิง ลงหน้าเรือไป ครั้นเสด็จถึงวัดนมัสการแล้ว ให้ มหาดเล็กถวายเหล็กเพลิง ครั้นทรงแล้วเอาเทียนใส่โคมเงินเลี้ยง เพลิงไปถวาย ณ วัดที่ ๒ ที่ ๓

อนึ่ง ถ้าตั้งการพระราชพิธีตั้งเครื่อง มหาดเล็กชาวเครื่องซ้าย เชิญ พระเต้าเบญจกัณฑ์ พนักงานรับพานพระชันษา พานพระ สุธรรณบัฏ ต่อเถ้าแก่ไปตั้ง เกณฑ์มหาดเล็กให้เฝ้ากว่าจะเลิกการ

อนึ่ง ถ้าจะเชิญพระบรมศพออกไปสู่พระเมรุ ให้มหาดเล็กนั่ง ถายห่มเสื้อครุย ใส่พอกเกี้ยว เชิญพระแสงแห่พระบรมศพ นำแห่ หน้าพระแสงหอกนารายณ์จีกรุก ๑ พระแสงหอกด้ามแก้ว ๑ พระ แสงดาบเขลย ๑ พระแสงดาบเขน ๑ รวม ๔ แห่หลัง พระแสงหอก งาม ๑ พระแสงง้าว ๑ และแห่เสด็จของหลวง หัวหมื่น นายเวร จำ หุ้มแพร นุ่งสมปักลาย ห่มเสื้อครุย ใส่พอกตะพายดาบแห่ และพระ แสงซึ่งแห่หน้า พระแสงหอกขวา ๒ พระแสงเขน ๑ พระแสงดาบเขย ๑ แห่หลัง พระแสงง้าว ๑ พระแสงหอกงาม ๑ และมหาดเล็กเชิญ พระล่วมกุดัน พระสุพรรณศรีประดับพลอย และเครื่องทั้งปวงตาม เสด็จ ครั้นถึงพระเมรุแล้ว ถ้าเสด็จอยู่ที่พลับพลาที่ข้างหน้าให้ มหาดเล็กคอยรับสั่งเฝ้าใช้สอยรับสั่งจะถามด้วยพระสงฆ์สดับปกรณ์

ได้มากน้อยเท่าใดให้ถามไว้ ถ้าจะถวายพระเพลิงพระบรมศพ ครั้น
เปิดพระโกศออกแล้วให้มหาดเล็กถวายเครื่องพระชำระ มะพร้าวแก้ว
สีพระทนต์ น้ำขมิ้น มะกรูด สัมป่อย สนมรับต่อข้างในมาส่งให้
มหาดเล็กถวาย และเครื่องชำระพระหัตถ์นั้น มหาดเล็กรับมาต่อแก้
แถมถวาย แล้วมหาดเล็กถวายหน้าเพลิง เหล็กเพลิง และเทียน
ฉลองพระหัตถ์ เทียนจุดเพลิงนั้น หมื่นท้าวทิสเบิกมาส่ง ครั้นถวาย
เหล็กเพลิงแล้ว สนมได้ถวายไม้เชื้อเพลิงชุบน้ำพิมเสนให้ทรงจุด
เพลิงท่อนจันทน์และธูปด้วยเทียนเพลิงนั้น ส่งให้หมื่นท้าวทิสใส่
โคมเลี้ยงเพลิงไป ให้สมเด็จพระสังฆราชจุดดอกไม้เพลิงเพลาค่ำ
ครั้นรุ่งขึ้นแล้วเสด็จไปดับเพลิงและเก็บอัฐินั้น เครื่องพระสุคนธ์ น้ำ
มะกรูดสัมป่อยพนักงานสนมรับมาต่อแก้แถม น้ำหอมพนักงานขุน
สยุมพรรับมาต่อแก้แถม ส่งให้มหาดเล็กถวาย ครั้นแจ้งพระรูปแล้ว
พระสงฆ์จะได้สดับปกรณ์มากน้อยเท่าใดให้เรียกหาว่าวสังฆการีไว้
จะได้กราบทูลพระกรุณา

๕. ตำราหน้าที่ชาวที่

อย่างธรรมเนียมแต่ก่อน ราชการพนักงานในชาวที่ชายขวาได้
ผลัดเปลี่ยนกันเข้า ๒ วัน ออก ๒ กัน นั้งยามตามเพลิงในที่ข้าง
หน้าแล้วอยู่คอยรับสั่งด้วยมหาดเล็กทั้งกลางวันกลางคืน ถ้ามีการ
สงครามข้าศึกยกกองทัพเข้ามาถึงขอบเขตอาณา และ (เสด็จ) พระ
ราชดำเนินไปประทับแรมดุจหนึ่ง พระพุทธบาท เมืองลพบุรีนั้น เพลา
ค่ำให้เข้ามานอนระดมประจำของทั้งชายขวา และได้เกณฑ์ชาวที่เลว
ไปกำกับด้วยตำรวจในชาววังตรวจผู้นอนเฝ้าประจำของ และให้เอา
ไม้พลองเข้ามาเตรียมไว้ใกล้ที่เสด็จออก ๓๐ อัน ๔๐ อัน และคีมคืบงู

บ่วงคล้องด้วย ถ้าพระเจ้าลูกเธอ พระเจ้าหลานเธอทรงพระเยาว์
เสด็จออกมาข้างหน้า ชาวที่ได้รับเสด็จ อัม แบก โดยเสด็จไปมา
และได้เกณฑ์ชาวที่เลวที่สัตย์ชื่อไปกำกับชาวพระศรี และที่เสด็จออก
ขุนนางได้ตักเตือนรักษาพระองค์ตั้งชวาลาครั้นเพลาค่ำชาวที่เอาเพลิง
จุดชวาลาตามเทียนตามโคมและส่องเสด็จ ได้ห้ามต่ำสูงปากเสียงใน
ที่เฝ้า

ถ้าขุนนางเฝ้าบนที่ให้กลานด้วยศอก และให้ตั้งบัวนพระโขนง
เงิน สำหรับเจ้าต่างกรม กะโถนดิบูกสำหรับขุนนาง ถ้าและกรมพระ
ราชวังบวรฯ เสด็จเข้ามาเฝ้านั้น ชาวที่ได้ปูลงนี้พระยักรองพระกร
และออกไปรับเชิญพระล่วม บัวนพระโขนง พระสมุด ต่อมหาดเล็ก
แต่นอกประตูที่ลับแลตามเสด็จเข้าไปตั้งในที่เฝ้า และคอยรับสั่งใช้
สอยด้วย ห้ามอย่าให้มหาดเล็ก พระราชวังบวรฯ มหาดเล็กเจ้าต่าง
กรมเข้ามา และชาวที่ไ้รักษาประตูที่ที่ข้างหน้าและไ้ว่ากล่าวรักษา
องค์ ได้ห้ามปรามปากเสียง นก กา กบ อึ่ง ถ้าไม่เสด็จออกขุนนาง
แต่ท้องพระโรงไปจนในแฉ่งในลับแล ชาวที่ไ้ห้ามปรามปากเสียงต่ำ
สูงมิให้แปลงปลอมแต่ท้องพระโรงไปจนประตูระเนียด นอกกระเนียด
ออกไปเป็นพนักงานชาววัง

ถ้าและพระที่นั่ง พระตำหนักที่เสด็จ ฯ อยู่ สิ่งใดชำรุดหักพัง
ฝนรั่วสาด แดดส่องนั้น ชาวที่ไ้สั่งเสียดูแลว่ากล่าวให้เจ้าพนักงาน
ทำ ถ้าและที่ข้างในสิ่งใดชำรุด และทรง ฯ จะให้ทำขึ้นใหม่ก็ดี และ
แต่งที่ยักย้ายผันแปรประการใดก็ดี เฝ้าที่ออกมาสั่งชาวที่ ฯ ได้สั่ง
ให้เจ้าพนักงานทำ ชาวที่ไ้คุมเจ้าพนักงานเข้าไปกับเฝ้าที่ดูแลให้ทำ
และให้ตรวจตราดูแลชาวที่พระบรรทม เบาะ ม่าน พรม เสื่อ แต่งที่
พระบรรทมที่เสด็จ ฯ ออก

ถ้ามีพระธรรมเทศนาอัครา พระมหาชาติ แจง และสวดพระ
พุทธมนต์ จำเริญพระปริตรคำหลวงนั้น ธรรมเนียม เดียงสวด ราว
เทียน ราชวัติ ระบายเชือก ผูกรูปตรา แกะผลไม้ และที่ปักดอกไม้
ดอกบัว พนักงานสี่ตำรวจทำยกเข้าไปตั้งที่ และ เบาะ หมอน พรม
เสื่อ นั้น สุภรัตแต่ง และกาน้ำกระโถนนั้นพระคลังมหาสมบัติได้แต่ง
ชาวที่ได้ดูแล และถวายเทียนประจำกัณฑ์ และรับเทียนติดราว ถ้า
เสด็จอยู่เจ้าพนักงานจะเข้าไปตั้งมิได้ ชาวที่ได้รับเข้าไปตั้งแต่ง

ถ้าเสด็จทรงพระเสลี่ยงใหญ่ไปข้างใน และไปฉนวนน้ำ ตำรวจ
ในมิได้แห่ มหาดเล็กมิได้ตามเสด็จนั้น ชาวที่สูงอายุได้เชิญเครื่อง
ของมหาดเล็กตามเสด็จถ้าเสด็จไปแห่งใดเพลาคำเป็นที่มิได้แห่คนนั้น
ชาวที่ส่งโคมตามเสด็จด้วยชาววัง ถ้าทรงเรือพระที่นั่งกึ่งนั้น
หลวงทิพสมบัติ หลวงเทพสมบัติ นุ่งสมปักกลาย ห่มเสื่อครุย ใส่
พอกเกี้ยว ขัดดาบลงท้ายพระที่นั่ง ถ้าทรงเรือแพงและเรือเข้านก
ประวาสบัว ชาวที่ได้ลงท้ายเรือพระที่นั่งด้วย ทางเสด็จในพระที่นั่ง
พระตำหนัก พลับพลา เป็นที่ได้เปิดประตูที่ฉาก ชักม่านไข ชั้นใน
เป็นพนักงานชาวที่ ชั้นนอกเป็นพนักงานชาววัง และชักม่านไขที่
ทรงเครื่อง ที่เปลื้องเครื่องนั้น ชาวที่ได้ชักม่านรับเสด็จ ชาววังได้ชัก
ส่งเสด็จ

ถ้าเสด็จไปประวาสโพนช้าง และทอดพระเนตรจับช้างจับเสื่อ
ในที่ล้อมนั้น ช้างที่นั่งกรมฝ่ายใน ช้างประเทียบนั้น ทรงสั่งให้เจ้า
กรมปลัดกรมชาวที่ที่สูงอายุไปทำคอ ถ้าและทอดพระเนตรเสื่อ ครั้น
เสด็จถึงพลับพลาแล้ว ขึ้นรักษาหน้าที่หน้าพลับพลากรมฝ่ายในด้วย
เจ้ากรมสนมพลเรือน ทหารในให้ถือหอก (ถอด) ผักไว้ทุกคน ดูก
หนึ่งพลับพลาตะรางเสื่อท้ายสระ

ถ้าเสด็จขึ้นวัดและประพาสถ้าเขา ประพาสสวนผลไม้ดุกหนึ่ง ประพาสมะม่วง กรมฝ่ายในและพระสนมโดยเสด็จ ๆ ด้วยนั้น ชาว ที่สูงอายุได้เข้าไปแห่เสด็จ ตามเสด็จ รับสั่งใช้สอยในที่ประพาส และ ให้ระวังรักษาพระที่นั่งอย่าให้มีเหตุการณ์ได้ ถ้าประพาสถ้าให้เรียก เทียนเรียกคบส่องเสด็จฯ ถ้าทรงให้ปลูกต้นไม้กระถาง และเลี้ยงปลา ทองปลาเงินใกล้พระที่นั่ง เป็นพนักงานชาวที่ได้รับความให้เหยื่อปลา ดู แล ถ้ามีเสด็จ ๆ ไปบำเพ็ญพระราชกุศลและประพาสประทับร้อน แรมแห่งใด ๆ ชาวที่ได้เกณฑ์กันล่องไปรับเสด็จดูแลให้เจ้าพนักงาน แต่งที่และบังแดดแผงคำ ครั้นเสด็จ ๆ ถึงคอยคำแผงบังแดดบังฝน (ให้มี) ไม้ต่างพลอง ๓๐ อัน ๔๐ อันไว้ที่ใกล้ และได้ตามเทียนตาม โคมดุกหนึ่งเสด็จอยู่กรุง และได้ตามเทียนยามในที่ข้างหน้า

ถ้าเสด็จขึ้นพระพุทธรูปเป็นพุทธรูปได้เกณฑ์ชาวที่ชาย ขวาไปชี้ข้างพังคาข้างละคน ถ้าพระศพ การสมโภชและฉลอง มีต้น กัลปพฤกษ์ชาวที่ได้ขึ้นทั้งทาดันละคน ถ้าสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ ทรงผนวชและเสด็จไปประพาสพนองข้างนั้น ได้เกณฑ์ชาวที่เลวไป คน ๑

ถ้าและทรงฯ ให้ถาม สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ พระเจ้าหลานเธอ นั้น ชาวที่ได้ถามได้คุม ถ้าให้ลงพระราชอาญา ได้ปู่เสือและดี ถ้า ทรง ฯ ให้จำชาวที่ได้คุมด้วยตำรวจในตำรวจนอก สนม ทหารใน ชายขวา

และสิ่งของอยู่ในห้องเครื่องชาวที่ เชิงเทียนเงินสำหรับเทียน ยาม บ้วนพระโอษฐ์เงินสำหรับเจ้าต่างกรม และพระแสงมีดดอก พระแสงพริ้ว พระแสงสัว พระแสงกบ พระแสงขวาน พระแสงเลื่อย พระแสงบั้ง หนังสกระเบน ใบลั่นเสือ และเชือกพวนสำหรับผูกชิงช้า

ประพาสห้วย ประพาสธารน้ำที่ได้อวยและผูกเชือกพวน

๖. ตำราหน้าที่ตำรวจ

อย่างธรรมเนียมแต่ก่อน ขนบราชการกรมตำรวจในซ้ายขวา กรมตำรวจนอกซ้ายขวา ได้ผลัดเปลี่ยนกันเข้าเวรประจำของรับราชการตามพนักงาน ถ้ามีการสงครามเข้าศึกยกถ่วงเข้ามาขอจับตาสมาและเสด็จไปประทับแรมดุจหนึ่งพระบาท เมืองลพบุรีนั้นเพลาค่ำให้เข้ามานอนประจำของทั้งสี่เวร และ (บรรดา) ประตูปิดรอบพระราชวังนั้นชาววังได้เกณฑ์ทนายตำรวจในไปกำกับรักษาประตูตามซ้ายขวา และประตูหน้าฉานนั้นให้หัวหมื่นพันทนายกำกับทุกๆ เวร และตำรวจในซ้ายขวาได้กำกับชาววัง เวรบัญชีผู้นอนเวรประจำของ ถ้าและไม่เสด็จ ฯ ออกได้ห้ามปากเสียงนอกพระราชฐาน ถ้าทรงพระกรุณาสั่งสิ่งใดเป็นการเร็ว ผู้รับสั่งให้ตำรวจในไป ถ้าทรง ฯ ให้ลงพระราชอาญาผู้กระทำผิดได้ลงพระราชอาญาตามรับสั่ง ทรงพระกรุณาให้ประหารชีวิตส่งไปกรมพระนครบาล และได้ถือตรารับสั่งไปเอากิจราชการและข้าวคราวเป็นการเร็ว และลงพระราชอาญา ณ หัวเมือง

อนึ่งเสด็จออกขุนนาง (เฝ้าที่พระลาน) เจ้ากรมปลัดกรมเฝ้าทูลละอองฯ ล้อมวงอยู่นอกกำแพงนอกกระเนียดคนนอกแฉง เกณฑ์ให้หัวหมื่นตัวสี่ตำรวจเลวรักษาประตูกำแพงแก้วประตูกระเนียดแฉงลับแลชั้นใน และห้ามปากเสียงอย่าให้แปลกปลอมแอบแฝงอยู่ได้ เพลาค่ำให้ทนายคบเอาคนเข้าปักประตูกำแพงแก้ว ประตูกระเนียด แฉงลับแลและหน้าฉานตามซ้ายตามขวา ถ้าทรง ฯ ให้ถามลงพระราชอาญาผู้ใด ๆ นั้นขุนตำรวจได้รับสั่ง แล้วให้คุมเอาตัวผู้นั้นออกไป

เสียจากที่เฝ้า ถ้าทรงพระกรุณาสั่งให้เอาตัวผู้ต้องจำต้องถามเข้ามา
หน้าพระที่นั่ง ให้คุมตัวผู้นั้นเข้ามา ถ้าทรงพระกรุณาให้หาผู้ใด
เข้าไปเฝ้าผิดเวลาแต่คนหนึ่งขึ้นไปนั้น ให้เจ้ากรมปลัดกรมผู้อยู่เวร
นั้นเข้าไปเฝ้า ปลัดกรมหัวหมื่นตัวสี่ด้วย

ถ้าเสด็จ ฯ ไปทอดพระเนตรการมหรสพนั้น เจ้ากรมปลัดกรม
นุ่งสมปักลาย ห่มเสื้อครุย เจ้ากรมตะพายกระบี่ ปลัดกรมขัดดาบ
หัวหมื่นตะพายดาบถือหอก ตัวสี่คาดดาบ พันทนายนุ่งผ้าแถมไหม
ชายยามเกี่ยวผ้าเกี่ยวตะพายดาบแห่เสด็จตามกระบวนไป ครั้นถึง
พลับพลาทอดพระเนตรการมหรสพนั้น เจ้ากรมปลัดกรมเฝ้าอยู่หน้า
พระที่นั่งและหัวหมื่นตัวสี่พันทนายนั้น เฝ้าล้อมวงอยู่หน้าฉานตาม
ซ้ายตามขวาเป็นพนักงานขุนตำรวจคอยรับสั่งและเบิกคู่บารุ่ คู่มวย,
คู่ปล้ำ, คู่กลี, โคคน โครบ โคระแทะ โคแกะชุม กา ไก่ป่า

ถ้าเสด็จ ฯ ไปวัดพระศรีสรรเพชญ์เป็นการปรกตินั้น ให้เจ้า
กรมปลัดกรม นุ่งสมปักไหม ห่มเสื้อครุยคาดดาบแห่เสด็จ ฯ แต่ที่
ประทับพระเสลี่ยงไป หัวหมื่นถือหอก ตัวสี่ตะพายดาบไปตั้งแห่
นอกประตูด้านมะเกลือด้วยเครื่องสูง ครั้นถึงวัดพระศรีสรรเพชญ์แล้ว
จึงเกณฑ์ให้หัวหมื่นตัวสี่พันทนายตำรวจเลว ล้อมวงตามซ้ายขวา
ถ้ามีการฉลอง, การออกพระพรรษา, การบวชนาคหลวงนั้น ให้นุ่ง
สมปักลาย ใส่เสื้อครุย คาดดาบแห่ ถ้าออกพรรษาเสด็จ ฯ ไปถวาย
บาตรพระ ณ วัดพระศรีสรรเพชญ์นั้นขุนตำรวจ ปลัดตำรวจ ได้เปิด
ประตูใหญ่พระธรรมศาลาเข้ามาชักพระออกมาให้ข้าทูลละออง ฯ
ถวายบาตร ถ้ามีพระมหาชาติของหลวงนั้น เจ้ากรมปลัดกรม ซึ่งอยู่
เวรนั้นได้ถวายพระทวย เทียนประจำกัณฑ์ มหาดเล็กถวายเทียน
ฉลองพระหัตถ์ทุกกัณฑ์

ถ้าเสด็จไปทอดพระเนตรช้างเผ็ดพานสนาน การแห่สิ่งใดๆนั้น เจ้ากรมปลัดกรมnungสมบัติกลาย ใส่เสื้อครุย คาดดาบ แห่แต่ที่ประทับ พระเสลี่ยงไป และหัวหมื่น ตัวสี พันทนาย ตั้งแห่แต่นอกประตู พรหมทวารด้วยเครื่องสูง ครั้นเสด็จถึงพลับพลาแล้ว เจ้ากรมปลัด กรมหัวหมื่นวิ่งออกไปเฝ้า ณ ท้องสนามนอกกำแพง ขุนตำรวจได้ คอยรับสั่งและเกณฑ์ให้ตั้งประรำช้าง ห้ามปรามตามซ้ายขวา ถ้าทรง พระกรุณาให้เร่งช้างเร่งเกณฑ์แห่ ขุนตำรวจได้รับสั่งแล้วให้หัวหมื่น ไปเร่ง

ถ้าเสด็จไปทอดพระเนตรเสื่อตระรางท้ายสระนั้น เจ้ากรมปลัด กรมnungผ้าไหมเกี้ยวผ้าเกี้ยว ถือหอกแห่เสด็จแต่พระที่นั่งทรงปืนไป ครั้นเสด็จขึ้นพลับพลาแล้ว เจ้ากรมปลัดกรมขึ้นรักษาหน้าที่หน้า พระที่นั่ง ขุนตำรวจได้คอยรับสั่ง และสืบพระราชโองการ และให้หัว หมื่นชักหุ่นล่อเสื่อ และหัวหมื่นตัวสี พันทนายรักษาหน้าที่ตามซ้าย ขวา ให้ถอดฝักหอกออกไว้ทุกคน

ถ้าเสด็จเป็นการปรกติเป็นกระบวนประพาสและทอดพระ เนตรเสื่อแห่งใดนั้น นungผ้าแถบไหมห่มเสื่อหนาวเกี้ยวผ้าเกี้ยว ถือ หอก แห่ตามกระบวน ครั้นเสด็จถึงพลับพลาแล้ว เจ้ากรมปลัดกรม หัวหมื่นตัวสีพันทนาย ขึ้นรักษาหน้าที่คอยรับสั่ง ดุจหนึ่งตระรางเสื่อ ท้ายสระ เสด็จทรงพาหนะพระที่นั่งสิ่งใดและเสด็จด้วยฉลองพระบาท ก็ดี ทรงตรัสสั่งประการใดมิได้จำเพาะชื่อ ถ้าและในพระราชวัง เป็น พนักงานชาววังรับสั่ง นอกพระราชวังพนักงานขุนตำรวจได้รับสั่ง

ถ้าทรงว่าวเพลาเช้าเพลาเย็นนั้น เจ้ากรมปลัดกรมผู้อยู่เวรเข้า มาคอยกราบทูลพระกรุณาด้วยลมกล้าลมอ่อน ครั้นเสด็จไปทรงว่าว เจ้ากรมปลัดกรมซึ่งอยู่เวรประณมมือแห่เสด็จไปจนถึงลานทรงว่าว ณ

สวนกระต่ายแล้วเฝ้าคอยรับสั่ง ครั้นวังราว (คือวังรอก) เรียกหัวหมื่นตัวสีตำรวจเลวขึ้นไปวังราว และเกณฑ์ให้คอยค้ำสายป่าน ถ้าพานว้าวปักเป่าติดเข้ามานั้นได้เอาบัญญัติกราบทูลพระกรุณาตามชื่อทุกครั้ง

ถ้าทอดพระเนตรการสิ่งใด ๆ ดุจแต่งตัวไม้ นั้น เจ้ากรมปลัดกรมเฝ้าและตรวจตราดูการ

ถ้าเสด็จออกประมุขทูลทูลทูลพระเนตรข้างบารุ ข้างผัดพาน ถวายตัว ในพระราชวังนั้น เจ้ากรมปลัดกรมมุ่งสมปักใหม่ห่มเสื้อครุยคาดดาบแห่เสด็จไปถึงที่ทอดพระเนตร แล้วเฝ้าคอยรับสั่งและหัวหมื่นตัวสีตำรวจเลวคอยห้ามปราม และพันทนายถือส้วมส้าวรักษาพระที่นั่งตามซ้ายตามขวาและเจ้ากรมปลัดกรมตำรวจเฝ้าทูลละออง ฯ อยู่ ณ ที่ใด ๆ และแห่เสด็จก็ดี ถ้าทรงสั่งให้ส่งไปเอาราชการประการใด ๆ นั้นขุนตำรวจรับสั่งแล้ว สั่งให้แต่ปลัดตำรวจหัวหมื่นตัวสี ไปตามควรด้วยข้อราชการใหญ่น้อย ถ้าทรงสั่งจำเพาะจึงให้ขุนตำรวจไปตามรับสั่ง แต่เรือตามเสด็จนั้นมิได้ห้าม

ถ้ารับสั่งใช้และผู้จะไปเอาราชการนั้น ให้กราบสามที แล้วคลานถอยหลังออกไปสุดที่เฝ้า แล้วกราบถวายบังคมอีกสามทีจึงวิ่งไป ถ้าแขกเมืองเข้ากราบถวายบังคม และเจ้ากรมปลัดกรมแห่เสด็จแต่พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ขึ้นไปทรงเครื่อง ณ พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท เกณฑ์ให้ห้ามปากเสียงต่ำสูงตัดหน้าฉาน มิให้ลุ่มเกล้าแปลกปลอม แต่นอกกำแพงแก้ว หน้าพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท พินารสมเด็จออกไป และเกณฑ์ตำรวจเลวไปคอยแขกเมือง ทำคอยคน ๑ ชีขุนคน ๑ ศาลาลวดสะพานข้างคน ๑ หน้าวังตราคน ๑ ถ้าแขกเมืองมาถึงตำบลใด ผู้คอยวิ่งนำบอกมหาดเล็ก ๆ กราบทูลพระกรุณา

ถึงหน้าวังตราแล้วจึงเสด็จขึ้นไปทรงเครื่อง

อนึ่งถ้ามีการโสกันต์ลงทรง เจ้ากรมปลัดกรม นุ่งสมปักลาย ห่มเสื้อครุยใส่พอกเกี้ยวตามบรรดาศักดิ์ ถ้าเสด็จเป็นการพยุหบาตรา เจ้ากรมปลัดกรม นุ่งสมปักลาย ห่อเสื้อหนาวเกี้ยวเจียรระบาศ เจ้ากรมตะพายกระบี่ ปลัดกรมคาดดาบ หัวหมื่นถือหอกตะพายดาบ ตัวสีคาดดาบ พันทนายตะพายดาบแห่ตามกระบวนเกณฑ์ให้จุกช่องแต่ในกรุง

อนึ่งถ้าทรงปีนนั้น พนักงานตำรวจในซ้ายขวาได้ตั้งป้อมปักเป้าชีไลป้อม ถ้าทรงให้ข้าทูลละอองฯ หัดยิงปีนนั้น ตำรวจในก็ได้ตั้งป้อมปักเป้า และเจ้ากรมปลัดกรมผู้อยู่เวรได้ตรวจเอาบัญชีผู้ยิงผิดถึงถูกกราบทูลพระกรุณา

ถ้าเสด็จลงเรือ ^{ศรีสักหลาด} } ไปแห่งใดนั้น เรือปลัดตำรวจนำเสด็จ
กราบ

ถ้าหนึ่งตามเวร เรือเจ้ากรมปลัดกรมทั้งนั้นตามเสด็จสิ้น เรือตามชั้นหนึ่งแต่เรือเจ้ากรมสองลำ และเรือเจ้ากรมปลัดกรมทั้งนั้นอยู่ชั้นสอง ถ้าทรงสั่งใช้เรือชั้นหนึ่งไปลำหนึ่งแล้ว จึงให้เรือชั้นสองรีบขึ้นไปให้คนชั้นหนึ่งสองลำอย่าให้ขาดได้ ถ้าเป็นทางคลองแคบนั้น เกณฑ์หัวหมื่นตัวสีพันทนายถือหอกแห่ทั้งสองฟากคลอง เพลากลางคืนให้เอาคบไปปักวางร้านเพลิงด้วย แต่สะพานหันนั้นเกณฑ์ให้พันทนายคอยจุกช่องทั้งสองฟากสะพาน ถ้าเพลาค่ำให้ทนายคบเอาคบปักข้างละดอก

ถ้าเสด็จไปพระราชทานกฐิน เพลาคำนั้นให้เกณฑ์ปลัดตำรวจถือหอกแห่เสด็จขึ้นวัดๆ ละคน และเกณฑ์หัวหมื่นตัวสีพันทนาย

ล้อมวงและคันวัดทุกวัน ถ้าเสด็จเป็นการพยุหบาตราทรงเรือพระที่นั่ง
กิ่ง มหาเทพมหามนตรีนั่งสมปักลาย ใส่เสื้อครุย ใส่พอกเกี้ยว (ไป
ลง) หน้าเรือพระที่นั่ง บอกมหาดเล็กถือพระแสงคอยตีฆ้องด้วย

ถ้าเสด็จทางสถลมารคแห่งใด ๆ มีหลักร้อยหลักกรุย ขุน
ตำรวจได้ถือระยะทางกราบทูลตามระยะ และพนักงานตำรวจในได้ตี
ฆ้องขึ้นเกยด้วย ถ้าทรงรถยางโลงสนั้น มหาเทพมหามนตรีได้ขึ้น
ขับรถคนหนึ่ง ถ้าเสด็จประพาสวันนั้น เจ้ากรมปลัดกรมไปคูที่บัว
แล้วเอามากราบทูล ถ้าเสด็จไปทอดพระเนตรการวัดวาอารามในกรุง
นอกกรุง ถ้าในกรุงดูหนึ่งไปวัดเจ้าปราบนั้น (ทรง) พระเสลี่ยงหลัง
คา เจ้ากรมปลัดกรมนั่งสมปักใหม่ห่มเสื้อครุยคาดดาบแห่เสด็จเข้า
ที่ประทับพระเสลี่ยงไป และหัวหมื่นตัวสีพันทนายตั้งแห่นอกประตู
มหาโกศราชด้วยเครื่องสูง ไปเกณฑ์จุกช่องด้วย ถ้านอกกรุงดูหนึ่ง
ไปวัดหันตรา วัดพระยาคำนันแห่นอก ถ้าเสด็จไปแห่งใด ๆ มีที่
ประทับร้อนนั้น หัวหมื่นตัวสีพันทนายได้อยู่รักษาประตูล้อมวงตาม
ซ้ายตามขวา ถ้าเสด็จประทับแรมเพลากลางคืนได้ตั้งโคมรายหน้าฉาน
ตำรวจในคู่ ๑ ตำรวจใหญ่คู่ ๑ ตำรวจนอกคู่ ๑ รวม ๓ คู่ และได้
เอาปืนตาดะ (ฉะบับขาด) ไปตั้งตำรวจในซ้ายบอก ๑ ขวบบอก ๑
ตำรวจใหญ่ซ้ายบอก ๑ ขวบบอก ๑ ตั้งรายหน้าฉาน ๔ ทหารใน
ซ้ายบอก ๑ ขวบบอก ๑ ตั้งในประตูหน้าฉาน รวม ๖ บอก ตำรวจ
ในซ้ายขวา ตรวจกองร้อยกองซุ่ม กองคอยเหตุ หน้ำช้าง หน้ำม้า
และตำรวจนอกซ้ายขวา ได้ตรวจล้อมวงทหารในล้อมวังอาสาพิเศษ
ตั้งกองแทรก เจ้ากรมได้เอาบัญญัติกราบทูลเพลาสองทุ่มทุกวัน ถ้า
ประพาสถ้าประพาสเขา กรมฝ่ายในพระสนมโดยเสด็จนั้น เจ้ากรม

ปลัดกรมแห่นอก ชาวที่ขันที่ออกไปให้ไกลแต่พอเรียกได้ยิน ให้
ระแวงระวังกันกว่าดูอย่าให้มีเหตุการณ์ได้(ตรงนี้สงสัยว่าจะบ้าขาด)
ให้หัวหมื่นตัวสี่พันนายแห่แซงออกไปชั้นนอก

แต่ตำรวจในซ้ายขวานั้น เรือพระที่นั่งบัลลังก์รัตนาศน์ ๑ เรือ
พระที่นั่งราชสมเษพ ๑ เรือนาคคู่ ๑ เรือมังกร ๒ คู่ เรือทักทวง
(ทักกะทอ) คู่ ๑ เรือวรสิงห์ (นรสิงห์) คู่ ๑ เรือโต ๒ คู่ เรือกิเลนคู่
๑ เรือโฆมคณาคู่ ๑

ตำรวจนอกขวา เรือไชยเหินหาว ๑ ตำรวจนอกซ้าย เรือไชย
หลาวทอง ๑ รวม ๒๐ ลำ ออกรับเงินสำหรับเสด็จขึ้นทรงมา

และการพนักงาน หอพระ หอพระมณเฑียรธรรม และหอ
หนังสือ หอสวด หอพระเทพบิดร หอพระเทพอุกัน ธรรมาสน์ เตียง
สวด ที่พระสงฆ์พักมิได้ยกขึ้น

ตำรวจในรวมกับตำรวจใหญ่ พระที่นั่งสุวรรณปฤษฎางค์ พระ
ที่นั่งศรีสักหลาด ๓ ชั้น ชั้นเดียว หลังคาทองพุดตาล ประพาสโถง
พระตำหนักและชालา และโรงสำหรับไว้เกยช้าง และที่ประทับพระ
เสด็จพลับพลาและที่ทรง มหาพิไชยราชรถและรถทรงยางโลง
ฉนวนทางเสด็จโรงแสงใน โรงเครื่องมหาดเล็ก โรงแสงปิ่นตันใน ทิม
ดาบตำรวจใน ทิมดาบชาววังใน โรงอาลักษณ์ ตึกโรงปืนใหญ่ปืนน้อย
โรงมหาพิไชยราชรถ โรงหล่อระฆังหล่อพระ โรงช่างตัน โรงม้าตัน
ขนานเรือไล่ช้าง อ่างแก้ว น้ำพุอ่างแก้ว ท่อน้ำ ระหัดน้ำ

ตำรวจนอกรวมกับสนม พระตำหนักเรือนหลังที่ลงพระบงคน
พนักงานสนมซ้ายขวา ตำหนักเรือนพระราชทาน พลับพลาข้างใน

ฉนวนทางเสด็จกรมฝ่ายใน คลังฝ่ายในทั้งปวง โรงเสด็จ โรงเทียบ
ทิมนักเทศน์ ทิมขันที ทิมโขน เรือนเพลิง

๗. ตำราหน้าที่กรมวัง

อย่างธรรมเนียมแต่ก่อนธรรมเนียมราชการกรมวัง เจ้ากรม
ปลัดกรมตัวสี่ราชมันตำรวจเลว ให้ผลัดเปลี่ยนกันเข้าเวรประจำของ
รับราชการ ขั้รับสั่ง ถ้ามีการสงคราม และข้าศึกยกเข้ามาในขอบ
ฉันทเสมา เสด็จไปประทับแรมดุจหนึ่งพระพุทธรูป เมืองลพบุรีนั้น
เพลาค่ำให้นอนระดมประจำของทั้ง ๔ เวร ถ้าเสด็จอยู่กรุงก็ดี มีที่
เสด็จไปประทับร้อนแรมอยู่แห่งใดก็ดี ถ้าเสด็จทรงพระราชยาน
ทรงพระเสลี่ยง ทรงวอ ทรงรถ ไปข้างหน้าข้างใน เป็นพนักงานชาว
วังได้เคียง ถ้าทรงตรัสประการใด มิได้จำเพาะชื่อในพระราชวัง เป็น
พนักงาน (หมดฉบับที่มีในหอพระสมุดแต่เท่านี้)

ตำราราชาภิเษกครั้งกรุงศรีอยุธยา

๑๐
วัน ๕ ๑๒ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๔๕ ปีเถาะ เบญจศก (พ.ศ. ๒๓๒๖) เจ้าพระยาเพชรพิไชย เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี พระยาราชสงคราม พระยาอภัยมนตรี นั่งพร้อมกันแต่งกฎหมายซึ่งทำการพระราชพิธีราชาภิเษกครั้งในหลวงวัดประดู่ไว้สำหรับหอหลวงฉบับ ๑

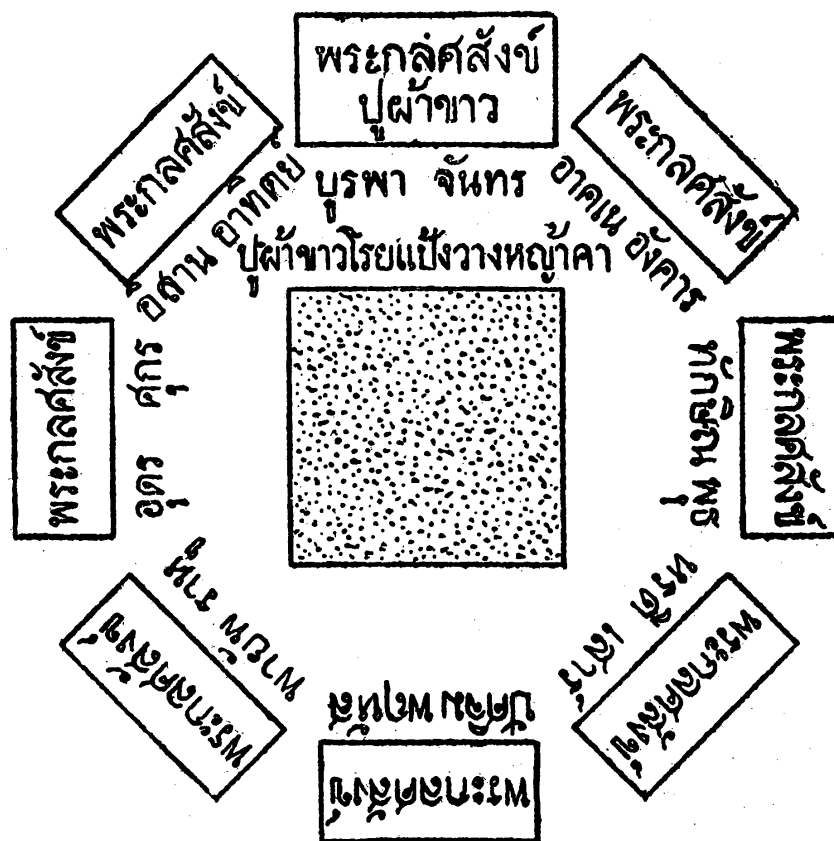
ตั้งเตียงแว่นฟ้ามีเสาสี่เสามีเพดาน ตั้งบนพระที่นั่งสรรเพ็ชญปราสาท มีพิธีสงฆ์พิธีพราหมณ์ เทียนไชยพระสังฆราชจุด เทียนราวในหลวงทรงจุดบูชาพระ พระไชย พระขันธยา พระมนต์ภิเษก พระเต้าเงิน ๑ พระเต้าทอง ๑ พระเต้านาก ๑ พระเต้าสัมฤทธิ์ ๒ พระนพพระมหาสังข์ทักษิณาวัฏ พระเสมาธิบัติ ๑ พระฉัตรไชย ๒ พระเกวฬพ่าย ๑ พระมหาธงไชย ๑ พระกระบี่ธูช ๑ พระแสงง้าวเจ้าพระยาแสนพลพ่าย ๑ พระแสงขอดีช้างลั่น ๑

เครื่องตั้งบนเตียงแว่นฟ้า หีบพระธำมรงค์ ลွ้งพระมาลาเบี่ยงฉลองพระองค์เกราะ ๑ ฉลองพระองค์นวม ๑ พระเต้าเบญจกัปย์มีพระยันตร์รอง ๕ พระมหาสังฆวาฬพราหมณ์สร้อยอ่อน เสวตฉัตร ๑ ผ้ารัดกัมพล ๒ เบญจกกุฏภัณฑ์ พระมหามงกุฏ ๑ พระขรรค์ไชยศรี ๑ พชนีฝักมะขาม ๑ ธารพระกร ๑ ฉลองพระบาท ๑ รวม ๕ สิ่ง พระแสงปืนคาบชุดข้ามแม่น้ำสะโตง พระแสงหอกไชย พระแสงของง้าว พระแสงดาบเขลย พระแสงเขนมีดาบด้วย พระแสงจักร พระแสงตรีศูล พระแสงเกาทัณฑ์

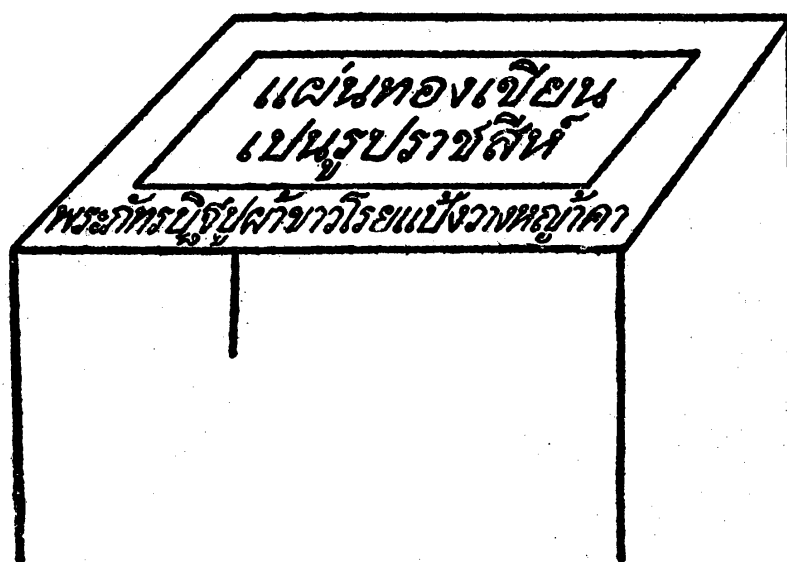
ชีพ่อพราหมณ์ตั้งพระอิศวร ๑ นางอุมาภควดี ๑ พระนารายณ์

๑ นางลักขมี ๑ รวม ๔ ทำพิธีพราหมณ์ด้วยทั้ง ๓ วัน เจ้าพนักงาน
 ปลุกโรงพระกระยาसनข้างพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาทเป็นพระ
 มณฑป มีนาคช่อห้อยช่อตั้งมีใบโพธิ์ห้อย หลังคาบุແฉงປູຜ້າຂາວນອກ
 มีเพดานผ้าขาว มีดอกจำปาทองห้อย มีม่านขาวและมณฑปหุ้มผ้า
 ขาว มีราชวัติฉัตรธง ฉัตรเงิน ฉัตรทอง ฉัตรนาก ฉัตรเบญจรงค์
 ต้นกล้วย ต้นอ้อย ดอกหมาก ดอกมะพร้าว ประดับตามธรรมเนียม
 มีเตียงลาดเสื่ออ่อน ผ้าขาวปูข้างบนเสื่ออ่อน ถาดทองแดงปากกว้าง
 ๓ ศอกตั้งบนผ้าขาว เมื่อแรกตั้งการพระราชพิธี ๓ วันนั้น ในหลวง
 ทรงพระภูษาลายพื้นขาวฉลองพระองค์กรอง ทรงพระมาลาพระเส้า
 สูงสี่กührา เสด็จเพลabayไปทรงฟังสวดทั้ง ๓ วัน ทรงพระมหามงคล

ครั้นวันรุ่งขึ้นถึงฤกษ์จะราชาภิเษกนั้น ในหลวงเสด็จขึ้นไปแต่
 เปลาเข้าทรงศีล ทรงประเคนสำหรับพระสงฆ์แล้ว เมื่อจะเสด็จลงไป
 โรงพระกระยาसनนั้น พระมหाराชครูเชิญเสด็จทรงเสื่อถอดทรง
 ผ้าถอด พราหมณ์เชิญพระไชยนำเสด็จ และพระสงฆ์กลงไปด้วย
 คอยฤกษ์อยู่ ครั้นได้ฤกษ์แล้วให้โหรชกกล่อม ขาวพระภูษามาลา
 ถวายเครื่องพระมูรธาภิเษก แล้วขาวพระมาลาขุนศรีสุขุมพรหลังน้ำ
 สหัสธารา ครั้นสร่งแล้ว และพระสงฆ์ราชาคณะอธิการฝ่ายสมณะ
 รดพระเต้าเงิน พระเต้าทอง พระเต้านาก พระเต้าสัมฤทธิ์แล้ว
 พราหมณ์ถวายน้ำพระกรด น้ำพระสังข์ สะเดาะพระเคราะห์แล้ว
 ทรงพระภูษาลายพื้นแดงฉลองพระองค์กรองขึ้นมาบนพระที่นั่ง
 เสด็จขึ้นนั่งบนตั่งไม้มะเดื่อกว้างจรดศอกคืบปูผ้าขาว ไรยแปง
 ขวางหญาคาผ้าขาวปกบน ผันพระพักตร์ไปทิศอีสาน มีตั่งน้อยกว้าง
 ศอกหนึ่งตั้งพระอัฐทิศ ตั้งกรด ตั้งสังข์ ทั้งแปดทิศดังนี้

มีผ้าขาวปูรองพระ พราหมณ์ถวายน้ำพระมหาสังข์ทักษิณาวัฏ
ในหลวงรับด้วยพระหัตถ์ทรงพระพักตร์แล้วเสวยหน้อยหนึ่ง พราหมณ์
ถวายราชสมบัติ ถวายเวท ถวายมนต์ ถวายไชย ผันพระองค์ไป
รอบทั้งแปดทิศ แล้วจึงเสด็จขึ้นบนพระภัทรบิฐ มีผ้าขาวปูแล้วร้อย
แป้งวางหน้าคา แล้วปูแผ่นทองเขียนรูปราชสีห์ด้วยชาดหรรณพ
บนผ้าขาวดังนี้

พราหมณ์ถวายพระสุพรรณบัฏ ถวายพระมหาสังฆาลสร้อยอ่อน ถวายพระเศวตฉัตร ถวายผ้ารัตกัมพล ถวายพระมหามงกุฏ ถวายพระขรรค์ไชยศรี ถวายฉลองพระบาท ๗ สิ่ง แล้วถวายอัญญาวุธ พระแสงปืน พระแสงหอกไชย พระแสงดาบเขลย พระแสงของ้าว พระแสงจักร พระแสงตรีศูล พระแสงเบน พระแสงเกาทัณฑ์ ๘ สิ่ง แล้วพราหมณ์ถวายไชยถวายพร แล้วจึงมีรับสั่งแก่พระมหाराชครูผู้ใหญ่ว่า พรรณพฤกษ์และสิ่งของทั้งปวง ซึ่งมีในแผ่นดินทั่วขอบเขตแดนพระนคร ซึ่งหาเจ้าของหวงแหนมิได้นั้น ตามแต่สมณะชีพราหมณ์อาณาประชาราษฎรจะปรารถนาเถิด จึงพระมหाराชครูผู้ใหญ่ซึ่งมีตระกูลรับพระราชโองการเป็นฤกษ์ก่อน แต่เพลานั้นสืบไป ข้าทูลละอองธุลีพระบาทจึงได้รับราชโองการสืบไปได้ ในหลวงทรงโปรยดอกพิกุลเงินดอกพิกุลทอง แล้วพราหมณ์เป่าพระมหาสังข์ดี ฉ้องไชยกลองอินทเกรี ประโคมมโหระทึกแตรสังข์ฆ้องโหม่ขับไม้ ประโคมแล้วในหลวงเสด็จไปทรงเครื่อง ชาวพระญามาลาถวายพระสนับเพลาเชิงอนสองชั้น ภูษาวิวรรวະยี่จิบโจงโยคี รัตพระองค์ หนามขนุน ทรงฉลองพระกรน้อย ทรงฉลองพระองค์สีย่นนอก รัตพระองค์ แกรงเหน็บพระแสงกันหย่นภูนิล ทรงพระธำมรงค์พลอยต่างกัน ทรงพระขุฎาพระเกี้ยวแหวนแดงรวม ๘ สิ่ง มหาดเล็กถวายพระแสงใจเพชร ฉลองพระบาท เสด็จขึ้นพระราชยานแห่เครื่องสูงเป็นกระบวนลงมาพระตำหนักสวนกระด่าย เสร็จการ

มีกฎหมายเจ้าหมื่นไวยวรนาถทำโคลงว่า เมื่อล้นเกล้าล้นกระหม่อมในพระบรมโกศขึ้นปราบดาภิเษก ปีฉลู เอกศกนั้น ตั้งการพระราชพิธีสงฆ์ พิธีพราหมณ์บนพระที่นั่งพิมานรัตยาวังหน้า เจ้า

พนักงาน

ภัทรบิฐ

ขึ้นบนดั่งกลาง พราหมณ์ถวายน้ำพระมหาสังข์ถวายราชสมบัติ
ถวายเมือง ถวายเวทมนตร์ แล้วถวายไชย

เมื่อครั้งในหลวงพระที่นั่งสุริยamarinทร์ขึ้นผ่านพิภพนั้น หา
เสด็จ ขึ้นบนพระภัทรบิฐไม่ เสด็จขึ้นแต่บนดั่งอัฐทิศ ทำอย่างใน
หลวงในพระบรมโกศ ข้าพเจ้าจำได้แต่เพียงนี้ แล้วแต่จะไปรดเกล้า
โปรดกระหม่อม

เมื่อครั้ง ปีฉลู นพศก ในหลวงในพระบรมโกศทรงพระกรุณา
สั่งกรมเทพพิพิธ ว่าสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตนั้น
ให้ยกขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ครั้งนั้นตั้งพิธีสวดพระ
พุทธมนต์พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท ๓ วัน ตั้งเครื่องทั้งปวงอย่าง
เฉลิมพระตำหนัก ปลุกโรจรมพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท ตั้งเตียงที่
ทรงมีราชวัติฉัตรธง ฉัตรเงิน ฉัตรทอง ฉัตรนาก ฉัตรเบญจรงค์
ตามธรรมเนียม ครั้นเข้าที่ทรงแล้วพระสงฆ์รดน้ำพระพุทธรูปแล้ว
พราหมณ์ถวายน้ำกรดน้ำสังข์ แล้วทรงพระภูษาลายเขียนทองจีบโจง
หางหงส์ทรงฉลองพระองค์กรองทอง ทรงพระมาลาพระเส้าสูงสี่แสด
ทรงพระเสลี่ยงแห่เครื่องสูงสามชั้น ลงมาพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์
เกณฑ์แห่หยุดอยู่ เสด็จลงจากเสลี่ยง เปลื้องเครื่องแต่เครื่องต้นออก
เสีย เสด็จขึ้นไปเฝ้าในหลวงบนพระที่นั่ง เมื่อเสด็จกลับลงมานั้นเห็น
ทรงพระแสงดาบญีปุ่นฝักมะขามสำหรับพระราชวังบวรฯ ทรงอยู่แต่
ก่อนนั้นลงมา แล้วขึ้นพระเสลี่ยงแห่ไปตำหนักสวนกระต่าย แล้วเจ้า
กรมเทพพิพิธลงมาสั่งหมื่นเสมอใจราชมหาดเล็ก ว่าสมเด็จพระเจ้า

ลูกเธอขึ้นไปเฝ้าบนพระที่นั่ง ลั่นเกล้าลั่นกระหม่อมพระราชทาน
พระแสงสำหรับพระราชวังบวรฯ ให้แล้วพระราชทานพระพรอวย
พระชัยให้เป็นเจ้ากรมพระราชวังบวรสถานมงคลให้รับพระบัญชา
ให้หมายบอกแก่ข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายทหารพลเรือนให้ทั่วกัน
ได้ทราบเกล้าทราบกระหม่อมแต่เท่านี้

พระตำราทรงเครื่องต้น

ถ้าเสด็จออกแขกเมืองทรงพระเครื่องต้น ๖ สิ่ง คือ ทรงฉลองพระองค์อย่างเทศแพรวอัศวรีรีว ๑ ทรงฉลองพระองค์นอกอย่างเทศคาด สีนาถ สีทอง สีเขียว ๑ ทรงเครื่องต้น พระชฎา พระเกี้ยวเพชร ทับทิม มรกต มีสีตามฉลองพระองค์ ๑ ทรงพระสนับเพลาเชิงเลื่อย ๑ รัตพระองค์เจียรระบาศ ๑ เหน็บพระแสงกันหย่น ๑ สิริเป็น ๖ สิ่งเท่านั้น

ถ้าเสด็จไปพระราชทานเพลิงศพ วัดไชยวัฒนาราม เป็นบาตรา ทรงเรือกึ่งแล้ว ทรงเครื่อง ๖ สิ่งเท่านั้น คือทรงฉลองพระองค์อย่างเทศ ๑ ทรงฉลองพระองค์นอกอย่างเทศคาดพื้นเงิน ๑ ทรงเครื่องต้นพระชฎาสอดตามสีฉลองพระองค์ ๑ ทรงพระสนับเพลาเชิงเลื่อย ๑ รัตพระองค์เจียรระบาศ ๑ เหน็บพระแสงกันหย่น ๑ สิริเป็น ๖ สิ่ง

ถ้าเสด็จพระพุทธรบาท แต่กรุงขึ้นไปจนถึงท่าเจ้าสนุก ทรงเรือพระที่นั่งกึ่ง ทรงเครื่อง ๗ อย่างเท่านั้น คือ ทรงสนับเพลาเชิงองสองชั้น ๑ ทรงพระภูษาจีบโจง ๑ ทรงฉลองพระองค์สังเวียนยก ๑ ทรงรัตพระองค์เจียรระบาศ ๑ ทรงพระมาลาพระกลีบ ๕ ยอดสะดุ้ง ๑ เหน็บพระแสงกันหย่น ๑ ถวายพระฉายด้วย ๑ สิริเป็น ๗ สิ่ง

ถ้าตั้งพยุหบาตราแต่ท่าเจ้าสนุกขึ้นไปจนพระพุทธรบาท ทรงเครื่อง ๔ อย่าง คือทรงประพาศ ๑ ทรงพระสนับเพลาเชิงอง ๑ ทรงรัตพระองค์เจียรระบาศ ๑ ทรงพระมาลาฝรั่งพระเส้าสะเทินขนนกนอน ๑

ถ้าเสด็จไปถึงปากป่าทุ้งบ้านใหม่ เปลื้องเครื่องทรงประพาศออก จึงถวายเครื่องซึ่งทรงเรือพระที่นั่งกึ่งไปแต่กรุงนั้น ไปจนถึงธาร

เกษมจึงเปลื้องเครื่อง ครั้นเพลabayจะเสด็จพระราชดำเนินมา
นมัสการพระพุทธบาท จึงถวายเครื่องทรงเหล่านี้ คือ ถ้างทรงช้างพระ
ที่นั่งพุดตานทองทรงเครื่อง ๘ สิ่งเท่านั้น คือ ทรงพระสนับเพลาเชิง
งอนสองชั้น ๑ ทรงพระภูษาจีบโจง ๑ ทรงรัดพระองค์หนามขนุน ๑
ทรงฉลองพระองค์พระกรน้อยพื้นทองผุดดอก ๑ ทรงฉลองพระ
องค์ย่นขาวนอก ๑ ทรงรัดพระองค์แครง ๑ ทรงพระชฎาขาวริม
ทองสอดตามสี ๑ พระแสงกันหย่น ๑ สิริเป็น ๘ สิ่ง

ถึงพระพุทธบาทแล้วเสด็จไปประพาสป่า ทรงช้างทรงประพาส
ทรงม้าทรงอย่างเทศ ม้าทรงประพาสก็ได้

ถ้าเสด็จไปวัดพระศรีสรรเพชญ์ และฉลองวัด ทรงพระมาลา
พระเส้าสูงกุหราชอาณาจักร ๑ ทรงพระภูษาลายพื้นขาว ๑ ทรงฉลอง
พระองค์ญี่ปุ่น ฉลองพระองค์กรองก็ได้ ๑ ทรงพระเสลี่ยงหลังคา
พระเสลี่ยงเปล่าก็ได้ สนับเพลาเชิงสองชั้นปักประดับพลอยต่างๆ
สอดร้อยฟองมุกกระหนาบ มังกรประดับพลอย ๑ พระภูษาจีบโจงริ้ว
เขียว แดง ม่วง ทอง เชิงปักประดับพลอยต่างๆ ชายพกห้อยสิริรัก
ครุยทองปัดเกล้า ๑ รัดพระองค์หนามขนุน ๑ จันประดับพลอยใบ
โพธิ์ทองห้อยร้อยสัมฤทธิ์ ๑ ฉลองพระองค์ปราสาทเวียนยกสีทับ
ทิมสัมฤทธิ์ร้อยปะวะหระคำทอง ฟองมุกรองเป็นตาข่ายมี
ประจำยามดอก ๑ พระสุวรรณกรอบแพรพื้นเขียว ปักเป็นผ่านแย่ง
ตาข่ายนั้นร้อยปะวะหระคำทองใบโพธิ์ทองห้อย ๑

ทรงพระมหาพิไชยราชรถและเรือพระที่นั่งกิ่งไปพระราชทาน
พระกฐินทรงเครื่อง ๑๓ อย่างเท่านั้น คือ ทรงรัดพระอุระทองคำกุดัน
พลอยแดง ดอกจันทน์ทึบ ๖ แผ่น ๑ ทรงพระมหาสังวาลแก้วกุดัน
ประดับพลอย ทับทิมมรกต ๑ ทรงชายไหวประดับพลอยต่างๆ ๑

ทรงชายแครงประดับพลอยต่างๆ ห้อยหน้า ๑ ทรงเครื่องพระมหา
พิไชยมงกุฏ ๑ ทรงดอกไม้ฟองมีกนกพลอยมรกต ๑ ทรง
พระธำมรงค์ ๑ ทรงทองพระกรลงยาราชาวดีประดับพลอย ๑ ทรง
ทองพระบาทลงยาราชาวดีประดับพลอย ๑ ครบ ๑๓ อย่างเท่านี้

เครื่องพระพิไชยสงครามสำหรับชนช้าง ทรงพระสนับเพลา
ราชชั้นใน ๑ ทรงฉลองพระองค์ข้อมวาลงราชชั้นใน ๑ ทรงพระ
สนับเพลาแพรดำเกราะชั้นนอก ๑ ทรงฉลองพระองค์แพรดำนวม
ชั้นนอก ๑ ทรงพระมาลาลงราชชั้นใน ๑ ทรงพระมาลาเบี่ยงนอก ๑
ทรงรัดพระองค์เจียรบาดพื้นดำ ๑ สิริเป็นเครื่องทรงพิไชยสงคราม
ชนช้าง ๑๓ สิ่งเท่านี้

ถ้ามีที่เสด็จไปลพบุรี และสระแก้ว และน้ำโจน และล้อมเสือ
และขึ้นห้างจับเสือ และไปโพนช้าง และจับช้างเพนียด และจับช้าง
กลางแปลง ทรงเครื่องทรงประพาสพระ (มาลา) เส้าสะเทิน

วิจารณ์ขนบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยา ตามตำราที่ปรากฏในหนังสือลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ

ภาคที่ ๑๙

พระนิพนธ์สมเด็จพระปรมัยยิกายะยาจารย์ราชานุภาพ

๑. วินิจฉัยลักษณะการตั้งตำราขนบธรรมเนียม

ในเรื่องพงศาวดารปรากฏว่าเมื่อครั้งเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่า หนังสือตำรับตำราราชการบ้านเมืองที่มีอยู่ในหอหลวงสำหรับพระนครเป็นอันตรายหายสูญไปหมด เพราะฉะนั้นเมื่อกู้บ้านเมืองกลับเป็นอิสระได้แล้ว จึงต้องสร้างตำราขนบธรรมเนียมราชการบ้านเมืองให้มีเหมือนดังแต่ก่อนด้วยวิธี ๒ อย่าง คือ อย่าง ๑ ให้เที่ยวเสาะหาสำเนาตำรับตำราของเดิมที่ยังมีกระจัดกระจายอยู่ในพื้นเมืองรวมเอามาเรียบเรียงตรวจชำระตั้งเป็นตำรา ในจำพวกนี้มีหนังสือพระไตรปิฎกและกฎหมายฉบับพิมพ์ ๒ เล่มสมุดเป็นตัวอย่าง อีกอย่าง ๑ อาศัยไต่ถามผู้ที่เคยทำราชการครั้งกรุงศรีอยุธยาได้เห็นขนบธรรมเนียมเอาคำชี้แจงของผู้รู้เหล่านั้นมาตรวจชำระแล้วตั้งเป็นตำราขึ้น เช่น ตำราที่พิมพ์ในหนังสือลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ ภาคที่ ๑๙ นี้เป็นตัวอย่างแต่ที่รวมพิมพ์ในสมุดเล่มนี้เฉพาะตำราขนบธรรมเนียมในราชสำนักซึ่งหอพระสมุดฯ ได้ฉบับเขียนมาแต่ที่ต่าง ๆ ฉบับเดิมแยกกันเป็น ๔ เรื่อง คือ

เรื่องที่ ๑ ตำรากระบวนเสด็จประพาส (ซึ่งพิมพ์ไว้ข้างตอนต้น) ตำรานี้แต่งในสมัยกรุงธนบุรี มีบานแพนกว่า

“วันศุกร์ เดือน ๑๒ แรม ๖ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๔๒ ปีชวด โทศก (พ.ศ.๒๓๒๓) เจ้าพระยาจักรีฯ รับสั่งไล่เกล้าสั่งว่า ขนบธรรมเนียมราชการทุกวันนี้พื้นเพอน ให้ (มีรายชื่อข้าราชการ คือ เจ้าพระยาศรีธรรมราช เจ้าพระยาราชบริรักษ์ เจ้าพระยาราชนาถเป็นต้น กับ พระยา พระ หลวง หมื่น พัน อีกหลายคนตลอดจน “นายหงส์ เสมียนนครบาลแต่ก่อน” เป็นที่สุด รวมจำนวน) “คนเก่า ๒๐ คน” มาพร้อมกัน ณ โรงพระแก้วมรกต บอกขนบธรรมเนียมราชการตามอย่างแต่ก่อน” ดังนี้

เรื่องที่ ๒ ตำราหน้าที่ราชการในราชสำนัก ซึ่งพิมพ์เป็นตอนที่ ๒ หมดเพียงหน้าที่กรมวัง เรื่องนี้ฉบับที่ได้มาไม่มีบานแพนก ปรากฏว่าแต่งเมื่อใดหรือใครเป็นผู้แต่งถึงกระนั้นมีเค้าเงื่อนในรูปความ กับทั้งที่ใช้คำเรียกพระเจ้าแผ่นดินว่า “ของหลวง” เหมือนกับใน ตำราเรื่องที่ ๑ นำสันนิษฐานว่าแต่งคราวเดียวกัน และคนแต่งคงอยู่ในพวก “คนเก่า” ที่แต่งตำราเรื่องที่ ๑

เรื่องที่ ๓ ตำราพิธีราชาภิเษกซึ่งพิมพ์อยู่ในตอนที่ ๒ (หน้า ๕๐)^๑ แต่งในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ มีบานแพนกว่า

“วันพฤหัสบดี เดือนยี่ ขึ้น ๑๐ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๔๕ ปีเถาะ เบญจศก (พ.ศ.๒๓๒๖ ภายหลังแต่งตำราเรื่องที่ ๑ สามปี) เจ้าพระยาเพชรพิชัย เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี พระยาราชสงคราม พระยาอุทัยมนตรีนั่งพร้อมกันแต่งกฎหมายซึ่งทำการพระราชพิธีราชาภิเษกครั้งในหลวงวัดประดู่ (พึงสังเกตว่าเลิกใช้คำ “ของหลวง” เปลี่ยนเป็น “ในหลวง”) ไว้สำหรับหอหลวงฉบับ ๑” ดังนี้

เรื่องที่ ๔ ตำราทรงเครื่องต้น ซึ่งพิมพ์ไว้ข้างท้ายตอนที่ ๒

^๑ ตรงกับที่พิมพ์ในฉบับนี้ หน้า ๔๘

ตำรานี้ลี้ลับอยู่ช้านาน เพิ่งมาปรากฏเมื่อรัชกาลที่ ๙ ด้วยคุณแว
ข้าหลวงคนเดิม ซึ่งเป็นภรรยาเจ้าพระยาศรีธรรมมาธิราช (เวก
บุญรัตพันธุ์) นำมาทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระปกเกล้า
เจ้าอยู่หัว และทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานแก่อหพระสมุดฯ แม้
ไม่มีบานแพนกหรือชื่อผู้แต่ง ก็เห็นได้ว่าคงแต่งเมื่อรัชกาลที่ ๑ และ
เจ้าพระยาศรีธรรมมาธิราช (บุญรอด) คงได้เกี่ยวข้องในการแต่งตำรา
เรื่องนี้ หนังสือจึงตกอยู่ในสกุลบุญรัตพันธุ์ต่อมาจนถึงเจ้าพระยา
ศรีธรรมมาธิราช (เวก) ผู้เป็นเหลน

พิเคราะห์ขนบธรรมเนียมซึ่งเอามาแต่งตำราต่างๆ ที่พิมพ์ใน
สมุดเล่มนี้ ดูเหมือนตั้งใจจะเอาระเบียบครั้งรัชกาลพระเจ้าบรมโกศ
(ระหว่างพ.ศ.๒๒๙๕ จน พ.ศ.๒๓๐๑) ซึ่งมักเรียกกันว่า “ครั้ง
บ้านเมืองดี” มาตั้งเป็นตำราทั้งนั้น เห็นได้ชัดแห่งหนึ่งตอนว่าด้วย
กระบวนเสด็จขึ้นไปพระพุทธรบาท กล่าวถึงกระบวนพระประเทียบ
ออกพระนามกรมหลวงพิพิธมนตรี พระมเหสีของพระเจ้าบรมโกศ
(ที่หน้า ๒๕)^๑ แต่มีคำ “คนเก่า” ที่แต่งตำราบอกออกตัวไว้ใน
บานแพนก เรื่องที่ ๑ ว่า “ว่าตามที่ได้” เพราะฉะนั้นตำราต่างๆ
ที่พิมพ์ในสมุดเล่มนี้พึงเข้าใจได้ว่าแต่งตามความรู้เห็นของ “คนเก่า”
ทั้งนั้น ตำราจำพวกนี้ยังมีขนบธรรมเนียมอย่างอื่นที่ดัดขึ้นตามความ
รู้เห็นของ “คนเก่า” ปรากฏอยู่อีกหลายเรื่อง แต่มิได้เอามารวม
พิมพ์ในสมุดเล่มนี้ เพราะเป็นตำราการต่างประเทศกัน

^๑ ตรงกับที่พิมพ์ในฉบับนี้ หน้า ๒๒

๒. วินิจฉัยเนื้อด้วยเรื่องพงศาวดาร

ในบานแพนกรเรื่องที่ ๑ มีความควรกล่าวอธิบายโดยเฉพาะ ๓ ข้อ ข้อที่ ๑ คือที่ปรากฏว่าแต่งตำรานั้นเมื่อปีชวดโทศก พ.ศ.๒๓๒๓ ก่อนสิ้นรัชกาลกรุงธนบุรีเพียง ๓ ปี ข้อนี้เห็นว่าเป็นเพราะสมัยตอนต้นรัชกาลกรุงธนบุรีต้องทำศึกสงครามมิไคร่ว่าง ไม่มีโอกาสที่จะคิดแต่งตำรับตำรา จึงรอมajanปลายรัชกาล

ข้อที่ ๒ คำที่อ้างในกระแสรบสั่งว่า “ขนบธรรมเนียมราชการทุกวันนี้พื้นเพื้อน” ความส่อว่าเพืงแรกมีตำราขนบธรรมเนียมขึ้นในปีนั้น จึงเป็นปัญหว่าก่อนนั้นมาตลอดเวลา ๑๒ ปี ใช้ะไรเป็นแบบแผนขนบธรรมเนียมในสมัยกรุงธนบุรี ข้อนี้คิดเห็นว้า ในชั้นก่อนตั้งตำรา เวลาจะทำการพระราชพิธีอันใดหรือจะจัดกระบวนเสด็จประพาส คงให้ข้าราชการเก่าที่มีตำแหน่งอยู่ในกระทรวงวังแต่งหมายรับสั่งเฉพาะเรื่อง แล้วใช้หมายรับสั่งนั้นเป็นแบบเวลามีงานอย่างนั้นภายหลังสืบมา ส่วนหน้าที่ข้าราชการในราชสำนักนั้น ในชั้นแรกก็คงทำตามความรู้เห็นคุ้นเคยของ “คนเก่า” ที่มามีตำแหน่งเป็นหัวหน้ารับราชการในกรมนั้น ๆ หรือที่ดำรัสสั่งตามชอบพระราชหฤทัยถือเป็นแบบมา แบบแผนตามมีหมายรับสั่งคงยังบกพร่องมากจึงโปรดฯ ให้ประชุม “คนเก่า” แต่งตำราเหมือนกับทำ “ประมวล” ขนบธรรมเนียมตั้งเป็นยุติ และใช้โครงการตามตำรานี้ต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ โดยมากเป็นแต่แก้ไขรายการมาโดยลำดับ

ข้อที่ ๓ เจ้าพระยาจักรีผู้รับสั่ง ซึ่งปรากฏในบานแพนกรเรื่องที่ ๑ นั้น ศักราช ปีชวด พ.ศ.๒๓๒๓ บ่งว่า คือ พระบาทสมเด็จพระ

พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เวลานั้นเลื่อนพระยศขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกแล้ว เหตุใดจึงยังใช้พระนามว่าเจ้าพระยาจักรี ข้อนี้ตามประเพณีโบราณ (อันเห็นได้ในกฎหมายทำเนียบศักดินา) จักรพรรดิราชรับราชทินนามกับตำแหน่งรวมกัน เป็นต้นว่า ถ้าใครเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ก็ได้ราชทินนามว่า “เจ้าพระยาจักรีศรีองครักษ์สมุหนายกอัครมหาเสนาบดี อภัยพิริยปรাকرمพาหุ” เรียกกันโดยย่อว่า “เจ้าพระยาจักรี” เสนาบดีกระทรวงอื่นก็เป็นทำนองเดียวกัน ตามประเพณีนี้มีประโยชน์ที่คนทั้งหลายเข้าใจง่าย แม้เรียกแต่ว่า “เจ้าพระยาจักรี” คนก็เข้าใจว่าเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย หรือเรียกว่าเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยก็รู้ว่าชื่อเจ้าพระยาจักรีดังนี้ ต่อมาในสมัยกรุงศรีอยุธยาจะเป็นตั้งแต่รัชกาลไหนและเพราะเหตุใดไม่ทราบแน่ พระเจ้าแผ่นดินทรงตั้งราชทินนามเสนาบดีบางคนผิดกับนามในทำเนียบ ตรวจดูในหนังสือพระราชพงศาวดารพบในรัชกาลพระเจ้าบรมโกศทรงตั้งหลวงจำแสนยากรเป็นเจ้าพระยาอภัยมนตรี ที่สมุหนายก เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยคน ๑ กับตั้งพระยาราชสุภาวดีเป็นเจ้าพระยาอภัยราชา สมุหนายก เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยอีกคน ๑ พิจารณาเห็นว่าน่าจะเกิดความลำบากขึ้น เพราะคนอยู่ตามหัวเมืองห่างไกลจะพากันฉงนสนเท่ห์ ด้วยเคยเข้าใจกันมาช้านานว่า เจ้าพระยาจักรีเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เพราะเหตุนี้จึงตั้งพระราชบัญญัติว่า ถึงเสนาบดีมีราชทินนามนอกทำเนียบ ก็ให้คงใช้นามตามทำเนียบเดิมในบัตรหมาย หรือท้องตราที่ตนเป็นผู้รับพระราชโองการ ถึงครั้งกรุงธนบุรีสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกซึ่งบัญชาการกระทรวงมหาดไทย จึงใช้นามเจ้าพระยาจักรีในบานแพนง ประเพณีตามพระราชบัญญัตินั้นยังใช้ต่อมาใน

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยมีราชทินนาม นอกทำเนียบทุกคน และเป็นเจ้านายก็มี ถ้ามีสารตรารับพระราชโองการต้องใช้นามว่าเจ้าพระยาจักรีเป็นนิจมาตุภรัชกาล มีกรณีประหลาดในเรื่องนี้ที่เกี่ยวกับตัวนั่นเอง จะเล่าพอให้เป็นอุทาหรณ์ครั้งหนึ่งในเวลานั้นไปเที่ยวตรวจราชการอยู่หัวเมืองไกล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสสั่งให้หา ครั้งนั้นพระยาราชวรานุกูล (อ่วม) ปลัดทูลฉลองเป็นผู้รักษากรแทนฉันอยู่ในกรุงเทพฯ มีตรารับสั่งให้หาส่งตามไป ในตรานั้นขึ้นว่า “สารตราเจ้าพระยาจักรีศรีอริยวงศาคตญาณ สมุหนายกอัครมหาเสนาบดีอภัยพิริยปรากรมพาหุ ทูลมายังพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย” ดังนี้ถูกต้องตามแบบ แต่ประหลาดเฉพาะกรณีนี้ ที่เจ้าพระยาจักรีฯ ที่สมุหนายกกับเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยดูเป็นต่างคนกัน หรือถ้าว่าอีกอย่างหนึ่งเหมือนเจ้าพระยาจักรีหาได้ว่า กระทรวงมหาดไทยไม่ กรณีเช่นนี้แต่ก่อนก็เห็นจะมี ดังเช่นเมื่อเจ้าพระยาบดินทรเดชาไปทำสงครามอยู่เมืองเขมร พระยาศรีสหเทพ (เพ็ง) รับพระราชโองการสั่งราชการไปยังเจ้าพระยาบดินทรเดชา ก็เห็นจะเขียนแบบนี้

๓. ว่าด้วยกระบวนเสด็จประพาส

ตำราในสมุดเล่มนี้ตั้งต้นด้วยลักษณะการเสด็จประพาสอย่าง “มิได้ประทับแรม” หมายความว่าเสด็จประพาสแล้วกลับพระราชวังในวันนั้นเอง พรรณนาลักษณะกระบวนต่างกันเป็น ๔ อย่างคือ กระบวนเสด็จ “ทางชลมารค” (ไปทางลำน้ำ) อย่าง ๑ เสด็จไปทางบกด้วย “กระบวนราบ” (เดินเท้า) อย่าง ๑ ด้วยกระบวนช้าง อย่าง

๑ ด้วยกระบวนม้า อย่าง ๑ กระบวนแต่ละอย่างที่พรรณนาในตำรานี้ เห็นว่าจะเป็นอย่างเต็มตำรา เพราะจำนวนผู้คนและพาหนะที่กำหนดมากมาย การแห่เสด็จเต็มตำราอย่างนี้นานๆ จะมีสักครั้งหนึ่ง เช่นเสด็จไปพระราชทานพระกฐินเป็นต้น ถ้าเสด็จไปทางไกลๆ หรือเป็นการด่วนมีเวลาเตรียมน้อย หรือที่สุดจะเสด็จประพาสอย่าง “เที่ยวเล่น” ก็คงลดกระบวนให้น้อยลงตามสะดวกและตามพระราชอัธยาศัย กระบวนแห่เสด็จทางบก ๓ อย่างนั้นสันนิษฐานว่า ถ้าเสด็จไปไหนใกล้ๆ คงใช้กระบวนราบ ถ้าเสด็จไปทางไกลหรือเสด็จไปในเวลามืดค่ำ (เช่นสมเด็จพระนารายณ์เสด็จไปส่งพระเป็นเจ้าที่เทวสถาน ดังกล่าวในหนังสือพระราชพงศาวดาร) เสด็จกระบวนช้าง ถ้าเป็นการเสด็จไปอย่างปัจจุบันทันด่วนก็ทรงม้า ยังมีตำรากระบวนแห่เสด็จครั้งกรุงศรีอยุธยาทั้งกระบวนทางบกและทางน้ำเป็นกระบวนใหญ่ยิ่งกว่าตำราที่พิมพ์ในสมุดเล่มนี้ปรากฏอยู่อีกเรียกว่า “กระบวนพยุหยาตรา” ดังกระบวน “เพ็ชรพวง” ซึ่งมีตำราเขียนเป็นรูปภาพไว้ และกระบวนแห่เสด็จเลียบพระนครในงานราชาภิเษก (ตำราเหล่านี้มีอยู่ในหอพระสมุดฯ) กระบวนแห่พยุหยาตราอย่างใหญ่นั้นคนมากตั้ง ๑๐,๐๐๐ จัด “ริ้ว” กระบวนย่อมาจากเสด็จไปการสงคราม มีใช้สำหรับเสด็จประพาสโดยปกติ

ตำราเสด็จประพาสที่พิมพ์ในสมุดเล่มนี้ใช้เป็นแบบแผนในกรุงรัตนโกสินทร์ต่อมา เป็นแต่แก้ไขลดหย่อนหรือเปลี่ยนแปลงบ้างตามกาลเทศะ เพราะฉะนั้นในวินิจฉัยรายการที่จะกล่าวต่อไป จะเป็นแต่บอกอธิบายบางอย่างให้อ่านตำราในสมุดเล่มนี้เข้าใจชัดเจน

๔. ลักษณะกะเกณฑ์กระบวนแห่

การกะเกณฑ์กระบวนแห่เสด็จ ตามประเพณีแต่โบราณมามีหลักดังนี้ คือ พระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จไปไหน ดำรัสสั่งเจ้ากระทรวงวัง หรือถ้าเป็นการด่วนก็ดำรัสสั่งมหาดเล็กหรือใครอื่นที่อยู่รับใช้ ใกล้พระองค์เป็น “ผู้รับสั่ง” ไปบอกกระทรวงวัง เจ้าพนักงานกระทรวงวังเขียนบัตรหมายเรียกว่า “หมายรับสั่ง” ส่งไปยังกระทรวงมหาดไทยหัวหน้าฝ่ายพลเรือนฉบับ ๑ กระทรวงกลาโหมหัวหน้าฝ่ายทหารฉบับ ๑ กระทรวงทั้ง ๒ นั้นแยกรายการตามหน้าที่กรมต่างๆ เขียนบัตรหมายย่อยเรียกว่า “ตัดหมาย” สั่งกะเกณฑ์ไปยังกรมนั้นๆ (หมายรับสั่งเช่นว่ามีตัวอย่างอยู่ในหอพระสมุด ฯ ในพวกหนังสือเขียนกระดาสเพลลาหรือสมุดดำ ที่ได้มาจากกระทรวงมหาดไทย) ในกระทรวงมหาดไทยและกระทรวงกลาโหมมีหัวพันกับนายเวรเป็นพนักงานตัดหมายและออกหมายย่อยกระทรวงละ ๔ เวร กำหนดหน้าที่ต่างกันตามประเภทการ กระทรวงมหาดไทยพันพาดูราชเป็นหัวหน้า นายแคว้นคชสารนายเวรเป็นพนักงานสั่งเกณฑ์ช้าง พันเกอัสวราชกับนายควรรู้สัวเป็นพนักงานสั่งเกณฑ์ม้า พันจันทนุมาสกับนายชำนาญกระบวนเป็นพนักงานสั่งสำหรับทำทาง พันพุดมอนุราชกับนายรัตตรวจพลเป็นพนักงานสั่งเกณฑ์คน กระทรวงกลาโหมพันพรหมราชกับนายฤทธิรงค์อาวุธเป็นพนักงาน สั่งจ่ายเครื่องสรรพยุทธ์ พันทิพราชกับนายวิสุทธมณเฑียรเป็นพนักงานสั่งทำตำหนักพลับพลาและฉนวนน้ำ พันเทพราชกับนายจำเนียรสารพลเป็นพนักงานสั่งเกณฑ์คน ถึงเวลาจัดกระบวนหัวพัน ๘ คนนั้นมีหน้าที่เป็นผู้ตรวจกระบวนที่เกี่ยวกับหน้าที่แผนกของตนด้วย จึงมีชื่อในตำราที่พิมพ์ในสมุดเล่มนี้

๕. กระบวนแห่เสด็จทางชลมารค

กระบวนแห่เสด็จทางชลมารคใช้ “เรือยาว” อย่างโบราณ ยังใช้ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์จนรัชกาลที่ ๙ คนชั้นหลังได้เห็นรูปและลักษณะเรือยาวแบบต่างๆ อย่างโบราณอยู่โดยมาก ไม่ต้องพรรณนาลักษณะเรือให้ยืดยาว เรือยาวสำหรับแห่เสด็จพระเจ้าแผ่นดิน เรือหลวงมี ๒ ประเภท ประเภท ๑ เป็นเรือสำหรับกระบวนพยุหยาตรา เช่นเรือพระที่นั่ง “กิง” (มีเรือพระที่นั่งสุวรรณหงส์เป็นต้น) ตั้งบุษบก (ในภาพยี่แห่เรือของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศ ว่าตั้งราชคฤหจตุรมุขและกันยาก็มี) เป็นที่ประทับที่กลางลำ และเรือ “เอกชัย” เรือ “รูปสัตว์” ซึ่งเป็นกระบวนนำ อีกประเภท ๑ เป็นเรือสำหรับเสด็จทางชลมารคอย่างสามัญ มีเรือพระที่นั่ง “ศรี” พระที่นั่ง “กราบ” มีกันยาเป็นที่ประทับกับเรือตั้ง เรือกราบแห่เสด็จ เช่นที่พรรณนาในสมุดเล่มนี้ กระบวนแห่เสด็จทางชลมารคในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ก็คงอย่างแบบเก่าเหมือนกับเช่นว่าในตำรานี้โดยมากแต่มีที่ผิดกันบางแห่งจะกล่าววินิจฉัยแต่ข้อที่ผิดกัน ลำดับตามหน้าสมุดลัทธิธรรมเนียมต่างๆ ภาคที่ ๑๕ ฉบับหอพระสมุดฯ พิมพ์เมื่อ พ.ศ.๒๔๗๐

หน้า ๒ ที่เรียกเรือพระที่นั่งว่า “ศรีสักหลาด” คำนี้ (ในหนังสือพงศาวดารก็ใช้) หมายความว่าอย่างไร (เรืออย่างนี้เรียกกันในชั้นหลังแต่ว่า “เรือศรี” มีเค้าเงื่อนว่าเป็นแบบเรือขอมแต่โบราณ เรือใช้กันในลำน้ำเมืองเสียมราฐก็ยังทำรูปหัวเรืออย่างเรือศรีอยู่จนบัดนี้ แม้เรือกิงก็เป็นแบบเรือขอม ด้วยมีลายจำหลักรูปเรือปรากฏอยู่ที่ปราสาทหินบายนหรือนครวัดแห่งใดแห่งหนึ่ง) เหตุใดจึงมีคำ “สักหลาด” อยู่ข้างท้าย ถ้าหมายความว่าเพราะดาดหลังคากันยาด้วยสักหลาดไฉไร ในสมัยกรุงศรีอยุธยาก็น่าจะมี “เรือศรี” อีกชนิด

หนึ่งซึ่งหลังคากันยาเป็นแต่กระแซงไม่ใช่สักหลาดคาด ครั้นมาถึง สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ให้คาดหลังคากันยาเรือศรีด้วยสักหลาดทุกลำ จึงดคำสักหลาดคงเรียกแต่ว่าเรือศรี

หน้า ๓ (แต่บรรทัดที่ ๑ จนบรรทัดที่ ๗)^๑ ว่าด้วยข้าราชการ ที่มีตำแหน่งลงเรือพระที่นั่ง ความที่เขียนในตำรานี้ ว่าหัวหมื่นหรือนายเวรมหาดเล็กคน ๑ กับกำนันพระแสงป็นต้นคน ๑ “ลงหน้าเรือพระที่นั่ง” เทียบกับประเพณีชั้นหลัง (เมื่อนั้นเป็นราชองครักษ์ในรัชกาลที่ ๕ เคยลงเรือพระที่นั่งตามเสด็จไปภูหินหลายปี) ราชองครักษ์กับจางวางหัวหมื่นมหาดเล็ก ๔ คน ลงเรือพระที่นั่งนั่งเฝ้าอยู่ในกันยา กำนันพระแสงป็นต้นอยู่นอกม่านข้างหน้ากันยา แต่ข้างนอกกันยาท้ายเรือพระที่นั่งฉันไม่ได้เอาใจใส่พิจารณา แต่คาดจำนวนว่าราว ๔ คน มีอาลักษณ์ด้วยคน ๑ ที่กล่าวในตำราว่ามีแต่ มหาดเล็กคน ๑ กับภูษามาลาคน ๑ และ ๒ คนนั้นต้องพายเรือด้วยชวนให้เข้าใจว่าเรือพระที่นั่งศรีสักหลาดครั้งกรุงศรีอยุธยาขนาดจะ ย่อมมาก

หน้า ๓ (แต่บรรทัดที่ ๘ จนบรรทัดที่ ๑๐)^๒ กล่าวถึงเรือพระที่นั่งเรียกว่า “ทองแขวนฟ้า” ๒ ลำเป็นเรือ “บ้านใหม่ขึ้นหลวงสุเรนทรนุชิต” ลำ ๑ เป็นเรือ (บ้าน) “โพธิ์เรียงขึ้นหลวงอภัยเสนา” ลำ ๑ ก็ในกระบวนเสด็จมีเรือพระที่นั่งศรีสักหลาดเป็นลำทรงลำ ๑ และเป็นพระที่นั่งรองลำ ๑ แล้วเหตุใดจึงมีเรือพระที่นั่งที่เรียกว่าทองแขวนฟ้านำอีก ๒ อีก อธิบายข้อนี้มีเค้าเงื่อนอยู่ในกระบวนแห่เสด็จทางน้ำในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ มีเรื่อนำหน้าเรือพระที่นั่งลำทรง ๒ ลำ แต่เรียกว่าเรือ “ดั่งคู่ชัก” (หมายความว่าสำหรับจูงเรือพระที่นั่ง)

^๑ ตรงกับที่พิมพ์ในฉบับนี้หน้า ๒ (บรรทัดที่ ๒๐) และหน้า ๓ (บรรทัดที่ ๑ ถึงบรรทัดที่ ๗)

^๒ ตรงกับที่พิมพ์ในฉบับนี้หน้า ๓ (บรรทัดที่ ๔ ถึงบรรทัดที่ ๖)

มีชื่อเฉพาะคำว่า “เรือทองขวานฟ้า” ลำ ๑ พลพายใช้คนชาวบ้านใหม่ และขึ้นอยู่ในหลวงสุเรนทรนุชิต อีกลำ ๑ ชื่อว่า “เรือทองบัวบิน” ชาวบ้านโพธิ์เรียงเป็นพลพายขึ้นอยู่ในหลวงอภัยเสนา ตรงกับในตำราครั้งกรุงศรีอยุธยาทุกอย่าง ผิดกันแต่ในตำรานี้ว่าเป็น “เรือพระที่นั่ง” ตามแบบชั้นหลังว่าเป็น “เรือดั่งคูชัก” รูปเรือก็เป็นอย่างเรือศรีเหมือนเรือดั่งทั้งปวง ผิดกันแต่เรือคูชักหัวท้ายปิดทองห้อยพู่สีแดงและสักหลาดคาดหลังคากันยาปักกลายทองเต็มทั้งผืน แต่เรือดั่งสามัญหัวท้ายไม่ปิดทอง ห้อยพู่สีขาวกับสักหลาดคาดหลังคากันยาปักทองแต่เป็นขอบ ฉันทเคยได้ยินคนชั้นเก่าเขาเล่าให้ฟัง ว่าเรือดั่งคูชักนั้นมีสิทธิผิดกับเรืออื่นที่แห่เสด็จ เพราะเรือพระที่นั่งพลพายย่อมคัดเลือกแต่ที่มีกำลังพายเรือแล่นเร็ว และพายทนกว่าคนพายเรืออื่น เรือดั่งคูชักต้องพายนำให้เร็วทันหนีเรือพระที่นั่ง ถ้าหากจะหนีไม่พ้นพอหัวเรือพระที่นั่งเกี่ยวแนวท้ายเรือคูชักเข้าไปเรียกกันว่า “เข้าดั่ง” เรือคูชักก็ใช้อูบายแก้งคัดเรือให้ไถลกันจนช่องน้ำแคบเรือพระที่นั่งไม่สามารถจะพายแทรกกลางแข่งขึ้นไปได้ ฉันทเคยเห็นเองครั้งหนึ่งเมื่อเป็นราชองครักษ์ตามเสด็จไปทอดกฐินวัดเฉลิมพระเกียรติ วันนั้นทรงเรือพระที่นั่งกราบแล่นเร็วกว่าเรือศรีเพราะระยะทางไกล ขากลับพวกพลพายอยากรีบกลับด้วยกันทั้งนั้น เรือพระที่นั่งพายไล่เรือคูชักทัน ถูกเรือคูชักปิดช่องต้องรอเรือพระที่นั่งดูเป็นการสนุกสนานคล้ายกับเรือดั่งคูชักชนะก็พา แม้สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็ทรงพระสรวล สิทธิของเรือดั่งคูชักเช่นว่ามานี้เห็นจะเป็นประเพณีมีมาเก่าแก่ เหตุที่เลือกเฉพาะชาวบ้านใหม่และโพธิ์เรียงเป็นฝีพายเรือคูชักนั้น ก็น่าจะเป็นด้วยพวกชาวบ้านทั้ง ๒ นั้นชำนาญการพายเรือ จึงให้เป็นพลพายเรือดั่งคูชัก คงเลือกสรรกัน

มาทุกคราว แต่ข้อที่ในตำราเรียกว่า “เรือพระที่นั่ง” และเรียกชื่อว่า “เรือทองแขวนฟ้า” เหมือนกันทั้ง ๒ ลำนั้นคิดไม่เห็นว่าจะเป็น เพราะเหตุใด จะว่า “คนเก่า” ที่บอกตำราเข้าใจผิดก็ไม่มีหลักที่จะ อ้างคัดค้าน ได้แต่ลองเดาเรื่องเรือพระที่นั่งทองแขวนฟ้า ๒ ลำตาม คำที่มีในเรื่องพงสาวดารว่า ครั้งหนึ่งสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทรงเรือเร็วไล่ตามเรือสำเภาพระยาจีนจันตุที่จะหนีไปเมืองเขมร เสด็จไปทันที่ปากน้ำเจ้าพระยาทรงยิงพระแสงปืนต่อสู้กับพวกพระยาจีนจันตุ จนสำเภาได้ลมแล่นไปออกทะเล เรือพระที่นั่งจะตาม ออกไปไม่ได้จึงเสด็จกลับ อีกครั้งหนึ่งเมื่อต่อสู้กองทัพเชียงใหม่ที่ ตำบลป่าโมกน้อย สมเด็จพระนเรศวรฯ กับสมเด็จพระเอกาทศรถ ทรงเรือพระองค์ละลำยิงพระแสงปืนรบเข้าศึกซึ่งอยู่บนบก สมเด็จพระเอกาทศรถเห็นลูกปืนเข้าศึกยิงเรือสมเด็จพระเชษฐาธิราชมาก จึง เอาเรือลำที่ทรงเองเข้าบังเรือพระที่นั่งสมเด็จพระนเรศวร ความใน เรื่องพงสาวดารตอนที่ว่านี้ส่อให้เห็นว่าน่าจะมีเรือเร็วเป็นเรือพระที่ นั่งสำหรับทรงเวลาเสด็จเข้ารบพุ่งเอง และมี ๒ ลำ ในเวลาออก ปล้นค่ายเข้าศึกเมื่อพระเจ้าหงสาวดีมาล้อมกรุง ก็เห็นจะทรงเรือเร็ว อย่างนี้ “อาจจะให้เรียกเรือแขวนฟ้า” (หมายความว่าเร็วเหมือนบิน ในอากาศ) ครั้นเสร็จสมัยมหาสงครามแล้วจึงให้ปิดทองตกแต่ง ให้งดงาม เอาเข้านำหน้าเรือพระที่นั่งลำทรงในกระบวนแห่เสด็จทาง ชลมารค จึงเรียกเรือพระที่นั่งทองแขวนฟ้าทั้งคู่ แล้วเลยใช้เป็นแบบ ต่อมาในรัชกาลอื่นเมื่อภายหลัง ก็จะเปลี่ยนเป็นเรือดั่งคู่ชักมาแต่ ครั้งกรุงศรีอยุธยาหรือมาเปลี่ยนต่อภายหลังรู้ไม่ได้ ที่ว่ามานี้โดยเดา ทั้งนี้ อาจจะผิดก็เป็นได้

การเกณฑ์คนพายเรือดังกล่าวในตำรานี้ เกณฑ์แต่สำหรับ

พายเรือบางประเภท เรือประเภทอื่นนอกจากนั้นไม่กล่าวถึงเกณฑ์
 พลพาย ข้อนี้มีอธิบายดังจะกล่าวต่อไป คือมี “กรมฝีพาย” ไว้
 สำหรับพายเรือพระที่นั่งกรม ๑ จะเสด็จทรงเรือเมื่อใด หรือจะมีเรือ
 พระที่นั่งเข้ากระบวนแห่เสด็จสักกี่ลำ ให้คนกรมฝีพายเป็นพลพาย
 ทั้งนั้น เจ้ากรมฝีพายเป็นผู้สั่งเรียกคน แต่เรือพระที่นั่งทองแขวนฟ้า
 ทั้งคู่ขึ้นกลาโหมสั่งเกณฑ์พลพาย ข้อนี้สื่อให้เห็นว่า “เมื่อครั้งบ้าน
 เมืองดี” เรือทองแขวนฟ้าก็เป็นอย่างเรือดังกล่าวที่เรียกว่า เรือพระ
 ที่นั่ง และเกณฑ์ชาวบ้านใหม่กับชาวบ้านโพธิ์เรียงเป็นพลพาย เป็น
 แต่รักษาประเพณีเดิมไว้มิให้สูญเสีย ที่แท้หาได้นับว่าเรือทองแขวน
 ฟ้าเป็นเรือพระที่นั่งไม่ เรืออย่างอื่นที่สั่งเกณฑ์พลพายเช่นเรือประ
 เทียบและเรือดั่งเป็นต้น เป็นแต่เรือหลวงสำหรับใช้ราชการไม่มีพล
 พายไว้ประจำ จะใช้เมื่อใดจึงต้องกะเกณฑ์คนกรมอื่นๆ มาพาย แต่
 เรือเจ้านายที่เป็นกรมก็ดี เรือข้าราชการที่เป็นหัวหน้ากรมต่างๆ ก็ดี
 เรียกคนในกรมของตนเองลงเป็นพลพายจึงไม่มีรายการเกณฑ์ในตำรา
 นั้นได้เคยประสมประเพณีที่ว่านี้ด้วยตนเองครั้งหนึ่ง เมื่อปีแรกนั้นได้
 เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พอใกล้กำหนดพระกฐิน เจ้าพนักงาน
 งานในกระทรวงเขามาเสนอว่า คนสำหรับพายเรือฉันตามเสด็จกฐิน
 มาถึงแล้ว ฉันยังไม่รู้ขนบธรรมเนียมเรื่องนั้นถามเขาๆ บอกว่าตาม
 ประเพณีแต่ก่อนมา “เลก ๔ สระ” (คือคนพวกที่กำหนดไว้เป็น
 พนักงานสำหรับรักษาสระน้ำสงฆมณฑลภิเษกเรียกว่าสระเกษ สระแก้ว
 สระ (คง) คา สระยมนา ที่เมืองสุพรรณ) มีหน้าที่สำหรับพายเรือ
 เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยตามเสด็จด้วย ถึงปีจึงเรียกกระดมเลก
 พวกนั้นเข้ามาพายเรือ (ดูเหมือนปีละ ๑๕ วัน) และในระหว่างวัน
 วางพายเรือ เสนาบดีจะใช้สอยคนพวกนั้นก็ได้อีก เป็นขนบธรรมเนียม

มาช้านาน ฉันได้คนพวกนั้นพายเรือ ตามเสด็จกฐินอยู่หน่อยหนึ่งก็เล็ก แต่ไม่เคยเอาไปใช้สอยที่บ้านเรือน

หน้า ๔ (แต่บรรทัดที่ ๕ ถึงบรรทัดที่ ๑๘)^๑ พรรณาริ้วและข้าราชการที่เข้ากระบวนแห่เสด็จ สังกัดดูเป็นอย่างเดียวกันกับในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ แต่มีผิดกันเป็นข้อสำคัญบางแห่ง คือ

เรื่อนำกระบวนกล่าวในตำรานี้ว่ามี ๒ ลำ คือ เรือหลวงราชินิกุล (ปลัดทูลฉลอง) มหาไถยลำ ๑ เรือเจ้ากรมหรือปลัดกรมตำรวจลำ ๑ ริ้วกระบวนในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ มีเรือ “ประตูลำ” คู่ ๑ พระยาราชินิกุลปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทยลงลำ ๑ พระยาเทพอรขุนปลัดทูลฉลองกระทรวงกลาโหมลงลำ ๑ ข้างท้ายกระบวนตามเรือพระที่นั่งก็มีเรือประตูลำอีกคู่หนึ่ง เรียกว่า “เรือประตูลำ” พระยาศรีสุนทรเทพปลัดบัญชีมหาดไทยลงลำ ๑ พระยานรินทรราชเสนีปลัดบัญชีกลาโหมลงลำ ๑ ที่ในตำรานี้มีแต่เรือหลวงราชินิกุลฝ่ายมหาดไทยนำลำเดียว ไม่กล่าวถึงเรือฝ่ายกลาโหมด้วยนั้นเห็นว่าผิดเป็นแน่ อาจจะเป็นเพราะสมัยนั้นเขียนคัดตกก็เป็นได้ ที่จริงชั้นเดิมเห็นจะมีเรือปลัดทูลฉลองกลาโหมเป็นประตูลำคู่กับเรือปลัดทูลฉลองมหาดไทย หรือมิฉะนั้นเรือปลัดทูลฉลองกลาโหมก็เป็นประตูลำ แต่ในตำรานี้ไม่กล่าวถึงทีเดียว แม้ในภาพให้เรือของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศ (กุ่ม) แต่งในรัชกาลพระเจ้าบรมโกศ ตอนพรรณนาเรือรูปสัตว์ก็ว่ามี “เรือม้า” อันเป็นรูปตราปลัดทูลฉลองมหาดไทย และ “เรือเลียงผา” อันเป็นรูปตราปลัดทูลฉลองกลาโหมในกระบวนแห่

^๑ ตรงกับที่พิมพ์ในฉบับนี้ หน้า ๓ บรรทัดที่ ๒๐ ถึงหน้า ๔ บรรทัดที่ ๑๐)

เสด็จ อีกข้อหนึ่ง ความที่พรรณนาในตำรานี้ขาด “เรือกลอง” นำเสด็จ เรือนั้นเจ้ากรมอาสา ๖ เหล่าลงคน ๑ พายสายกลางไปข้างหน้าเรือตั้งคู่ชัก มีคนตีกลองแขกคู่เข้ากับเพลงปี่ชวาบรรเลงไปในเวลาแห่เสด็จ เมื่อถึงที่ประทับ เรือกลองต้องลอยลำถวายเสียงอยู่กลางน้ำตรงเรือพระที่นั่งจนเสด็จขึ้นบกแล้วจึงหยุด เรือกลองที่ว่ำนี้น่าจะมีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาแต่เหตุใด “คนเก่า” จึงไม่กล่าวในตำราจะว่าลืมหั้ง ๒๐ คน ก็จะมีใช้เหตุ บางทีจะมีเรือกลองนำต่อในการเต็มยศ เช่น เสด็จไปพระราชทานพระกฐิน ไม่มีในการประพาสสามัญจึงไม่กล่าวถึง

หน้า ๔ (บรรทัดที่ ๑๕)^๑ ว่าเรือเจ้านายและเรือขุนนางจะพายล่องเรือตำรวจและกรมวังขึ้นไปไม่ได้ ข้อนี้เป็นมูลที่มีเรือประตูลังเป็นเขตกระบวนหลวง ต่อหมดกระบวนหลวงแล้วเรือเจ้านายต่างกรมและเรือเสนาบดีที่ตามเสด็จจึงพายเรียงลำตามกันต่อไป

หน้า ๕ (บรรทัดที่ ๑)^๒ เรือที่เรียกว่า “เรือใช้” นั้น เป็นเรือขนาดย่อมไม่มีก้นยา พลพายราว ๑๐ คน สำหรับรับใช้ไปกิจการเบ็ดเตล็ดต่างๆ ในเวลาเสด็จประพาส

หน้า ๕ (แต่บรรทัดที่ ๑๐ จนหน้า ๖ บรรทัดที่ ๓)^๓ ว่าด้วยล้อมวงบนบก ณ ที่ประทับเมื่อเสด็จประพาส ถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ก็เป็นอย่างนี้ จนมีทหารอย่างยุโรปและตำรวจ (โปลิศ) เป็นกรมขึ้น จึงเลิกแบบล้อมวงอย่างเก่าที่กล่าวในตำรานี้ ใช้ทหารกับตำรวจล้อมวง

^๑ ตรงกับที่พิมพ์ในฉบับนี้ หน้า ๔ (บรรทัดที่ ๑๑)

^๒ ตรงกับที่พิมพ์ในฉบับนี้ หน้า ๔ (บรรทัดที่ ๑๓)

^๓ ตรงกับที่พิมพ์ในฉบับนี้ หน้า ๕ (บรรทัดที่ ๔ ถึงบรรทัดที่ ๑๒)

หน้า ๖ (แต่บรรทัดที่ ๔ จนบรรทัดที่ ๑๗)^๑ ว่าด้วย กระทบเสด็จอย่างที่มี “ข้างใน” (คือผู้หญิง) ไปตามเสด็จด้วยนั้น ดูเป็นการประพาสอย่างฝรั่งเรียกว่า “ปิกนิก” เช่นประพาสทุ่งหรือเสด็จจากพระนครศรีอยุธยาลงมาประพาสที่เกาะบางปะอินเป็นต้น เพิ่มเรือประเทียบ “กราบม่านใหญ่” สำหรับนางในไปในั้น ๒ ลำ ถ้ามีเรือพระเจ้าลูกเธอที่ทรงพระเยาว์ยังไม่ได้ตั้งกรมตามเสด็จ มีเรือฝ่ายมหาดไทยลำ ๑ ฝ่ายกลาโหมลำ ๑ สำหรับ “ชัก” (คือว่าจ้าง) เรือพระราชมารตามเสด็จข้อนี้ความส่อว่าแม้เรือพระที่นั่งลำทรง บางเวลาก็คงให้เรือตั้งคู่ในจูงจึงเรียกว่า “เรือคู่ชัก” จะเป็นในเวลาบรรทมมิให้เรือสะเทือนหรืออย่างไรสงสัยอยู่ นอกจากนั้นยังมีเรือ “คฤหสองตอน” คือเรือยาวตั้งคฤหสองตอนแทนกันยา เป็นเรือเครื่องตามในกระบวนอีก ๕ ลำ เป็นเรือเครื่องสรลงลำ ๑ เรือพระภูษาลำ ๑ เรืองานใช้ (คือคนรับใช้) ลำ ๑ เรือเครื่องเสวย ๒ ลำ

กระบวนแห่เสด็จประพาสอย่างมีข้างในตามแบบโบราณดังว่านี้ ปรากฏว่าเคยมีในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เพียงต้นรัชกาลที่ ๔ ต่อมาเมื่อมีเรือไฟและเรือแจวก็เสด็จกระบวนเรือไฟหรือเรือแจว กระบวนเรือพายเสด็จพร้อมกับพระประเทียบเช่นว่าในตำรา^๒ ก็เป็นอันเลิกแต่นั้นมา

๖. อธิบายลักษณะเรือต่าง ๆ ที่แห่เสด็จ

เรือแห่เสด็จทางชลมารคที่กล่าวในตำรา^๓นี้เป็นแต่เรือประเภทที่ใช้ในกระบวนแห่เสด็จอย่างสามัญ ยังมีเรือประเภทอื่นสำหรับแห่เสด็จกระบวนพยุหยาตรา และมีเรื่องตำนานการเปลี่ยนแปลงลักษณะ

^๑ ตรงกับที่พิมพ์ในฉบับนี้ หน้า ๕ (บรรทัดที่ ๑๓ ถึงบรรทัดที่ ๒๓) และหน้า ๖ (บรรทัดที่ ๑ ถึงบรรทัดที่ ๓)

เรือแห่เสด็จปรากฏอยู่ในหนังสือพระราชพงศาวดาร จะรวมอธิบายมากล่าวไว้ด้วย เพราะตัวอย่างเรือประเภทนั้นๆ ยังใช้จนในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พอจะพรรณนาได้

ในหนังสือพระราชพงศาวดาร (ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑ หน้า ๒๕) ว่า เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ.๒๐๗๖ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิโปรดให้ “แปลงเรือแซเป็นเรือชัยและเรือศิระสัตว์ต่างๆ” ความที่กล่าวนี้เป็นกระทุ้ทางพิจารณาเทียบกับเรือต่างๆ สำหรับแห่เสด็จที่ยังใช้ในกรุงรัตนโกสินทร์ เห็นว่าสมัยเมื่อก่อนรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิน่าจะมีเรือยาวซึ่งใช้เป็นเรือรบและแห่เสด็จทางน้ำเป็น ๓ ชนิด เรียกว่า “เรือกราบ” ชนิด ๑ “เรือศรี” ชนิด ๑ “เรือแซ” ชนิด ๑ เรียกรวมกันว่า “เรือยาว” เพราะเรือเหล่านั้นเอาต้นไม้ที่ใหญ่ยาวมาเบิกทำมาดทั้งต้น แล้วเหลาเป็นรูปเรือ ต่อหัวท้ายตกแต่งให้เป็นเรือชนิดต่างกัน ทุกชนิดมีกะทงสำหรับคนนั่งพายหรือตีกระเชียงตลอดลำ เว้นแต่ตอนกลางลำทำเป็นที่สำหรับนายเรือนั่ง ลักษณะที่ผิดกันเป็นต่างชนิดนั้น คือ

“เรือกราบ” เป็นเรือพายมีกระดานเสริมปากเรือเป็นกราบตลอดลำ ซึ่งเรือชนิดอื่นหาไม่มีเพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า เรือกราบ ผิดกับเรือชนิดอื่นอีกอย่างหนึ่งที่ตัวเรือข้างภายนอกจัดท้าน้ำมันไม่ทาสีข้อนี้เห็นได้ว่าเพื่อให้แล่นเร็วกว่าเรือชนิดอื่น เรือรบของไทยชั้นเดิมเห็นจะเป็นเรือกราบทั้งนั้น แม้เมื่อเกิดมีเรือชนิดอื่นขึ้นแล้วยังใช้เรือกราบมากกว่าเรือชนิดอื่น

“เรือศรี” เป็นเรือพายเหมือนเรือกราบ ผิดกันที่รูปหัวเรือท้ายเรือเป็นอย่างอื่น และลำเรือภายนอกที่พื้นน้ำทาสีมีลวดลายจำหลักปิดทองล่องชาด (ประดับกระจกบัง เขียนทองหรือประสานสีบ้าง

ทำแต่เป็นเนื้อไม้ขัดเกลี้ยงบ้าง) แลดูงามสง่า แต่แล่นช้ากว่าเรือกราบ แต่เป็นเรือพระที่นั่งและเรือประเทียบกับเป็นเรือดั่งนำกระบวนเสด็จ พิเคราะห์ดูรูปเรือศรีเห็นจะเป็นแบบเรือเขมร เรือกราบเป็นแบบเรือไทย ที่ว่านี้เพราะเห็นเรือพายในเมืองเขมร แม้จนเรือขนาดเล็กๆ ของชาวบ้านรูปหัวท้ายก็เป็นอย่างเรือศรี ไทยจะได้แบบมาทำแต่เมื่อใดยังไม่พบหลักฐาน

“เรือแซ” นั้นเป็นเรือดีกระเซียง หัวดำทำเป็นพื้นสำหรับตั้งปืนใหญ่ อย่างที่เรียกว่า “ปืนหามแล่น” ให้ยิงไปได้จากเรือ ตัวเรือเขียนลวดลายระบายสี แล่นช้ากว่าเรือ ๒ ชนิดที่เข้ามาแล้ว สันนิษฐานว่าเรือแซจะเป็นเรือปืนใหญ่สำหรับบรรทุกเครื่องยุทธภัณฑ์ เช่นกระสุนและดินดำเป็นต้น ตามไปในกระบวนทัพ เหตุใดจึงเรียกชื่อว่า “เรือแซ” ข้อนี้มีหลักฐานประหลาดนักหนา ว่าโดยชื่อความหมายว่าเป็นแบบเรือของพวกกระแซ ซึ่งอยู่ข้างฝ่ายเหนือเมืองพม่า แต่ตัดคำ “กระ” พยางค์หน้า คงเรียกแต่คำท้าย จึงกลายเป็น “เรือแซ” หรือถ้าว่าอีกอย่างหนึ่ง พวกกระแซที่อพยพเข้ามาตั้งอยู่ในเมืองไทย มาต่อทำอย่างนี้ให้ไทยใช้ไทยจึงเรียกว่า “เรือกระแซ” ความส่อไปว่า....

(ทรงพระนิพนธ์ค้างอยู่เพียงนี้)

เมื่อเขียนวิจารณ์ตอนที่ ๒ ส่งไปถวายสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์ดิวงศ์ทรง แล้วประทานพระวินิจฉัยตอบมาเหมือนอย่างตรวจทานข้อที่สงสัยในคำวิจารณ์ของฉัน รู้สึกว่าตามที่ฉันเขียนพรรณนาเรือประเภทต่างๆ ยังบกพร่องและอาจผิดไปบ้าง จึงเขียนวินิจฉัยว่าด้วยเรือประเภทต่างๆ เพิ่มลงในวิจารณ์ตอนนี้ แห่งใดผิดกับที่พรรณนามาข้างต้นขอให้ผู้อ่านเข้าใจตามที่เข้ามาในตอนข้างหลังนี้

๑. เรือกราบ เป็นเรือรบแบบไทยใช้มาแต่เดิม ลำเรือขัดเกลี้ยง ไม่มีลายจำหลัก เพราะประสงค์จะให้เบาพายแล่นเร็วเป็นสำคัญ เรือกระบวนแห่เสด็จใช้เรือกราบมากกว่าเรืออย่างอื่น เรือเจ้านายทรงตามเสด็จ เรือขุนนางแห่หน้าตามเสด็จ ก็ใช้เรือกราบทั้งนั้น

๒. เรือศรีหรือสีสั๊กหลาด เข้าใจว่าเป็นแบบเรือเขมร เพราะเคยเห็นเรือที่ราษฎรใช้กันในลำน้ำเมืองเสียมราฐรูปเหมือนอย่างเรือศรีของไทยนั้น ไทยจะเอาแบบมาทำเป็นรูปเรือพระที่นั่งแต่เมื่อใดไม่ทราบได้แต่สันนิษฐานเหตุ เรือชนิดนี้เขมรเห็นจะเขียนลวดลายระบายสีทั้งหัวท้าย เรียกว่า “เรือโขมดยา” พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยโปรดให้ทำพระราชทานพระราชาคณะผู้ใหญ่ในเครื่องสังเค็ดงานพระเมรุ สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี และเรียกเรือนั้นว่าเรือโขมดยา (ยังเคยเห็นพระราชาคณะบางองค์ไปเรืออย่างนั้นในกระบวนแห่พระพุทธรูป เมื่อรัชกาลที่ ๕ จะเป็นเมื่อแห่พระพุทธรูปมณฑลรัตนโกสินทร์ไปวัดนิเวศน์ธรรมประวัติที่บางปะอิน หรือเมื่อแห่พระพุทธรูปชินราชไปวัดเบญจมบพิตร จำไม่ได้เสียแล้ว)

ตรงนี้ก็จะกล่าววินิจฉัยลักษณะเรือต่างๆที่ใช้ในกระบวนแห่เสด็จ และเรื่องตำนานการคิดแบบเรือเหล่านั้นๆตามที่ปรากฏในเรื่องพงศาวดาร หรือที่มีเค้าเงื่อนในทางสันนิษฐาน ถ้าว่าด้วยชื่อที่เรียกชนิดเรือมี ๗ อย่าง คือ เรือกราบ เรือศรี เรือแซ เรือรูปสัตว์ เรือเอกชัย เรือกิ้ง เรือม่วง เป็น ๘ อย่างทั้งเรือบัลลังก์สำหรับประทับแรมหรือประทับเป็นอย่างพลับพลา เรือทุกชนิดที่ว่ามาล้วนเอาไม้ทั้งต้นมาเบิกเป็นมาดแล้วเหลารูปทรงต่อหัวท้ายทำเป็นเรือต่างชนิดกัน นอกจากเรือแซ และเรือบัลลังก์

(ทรงพระนิพนธ์ค้างอยู่เพียงนี้)